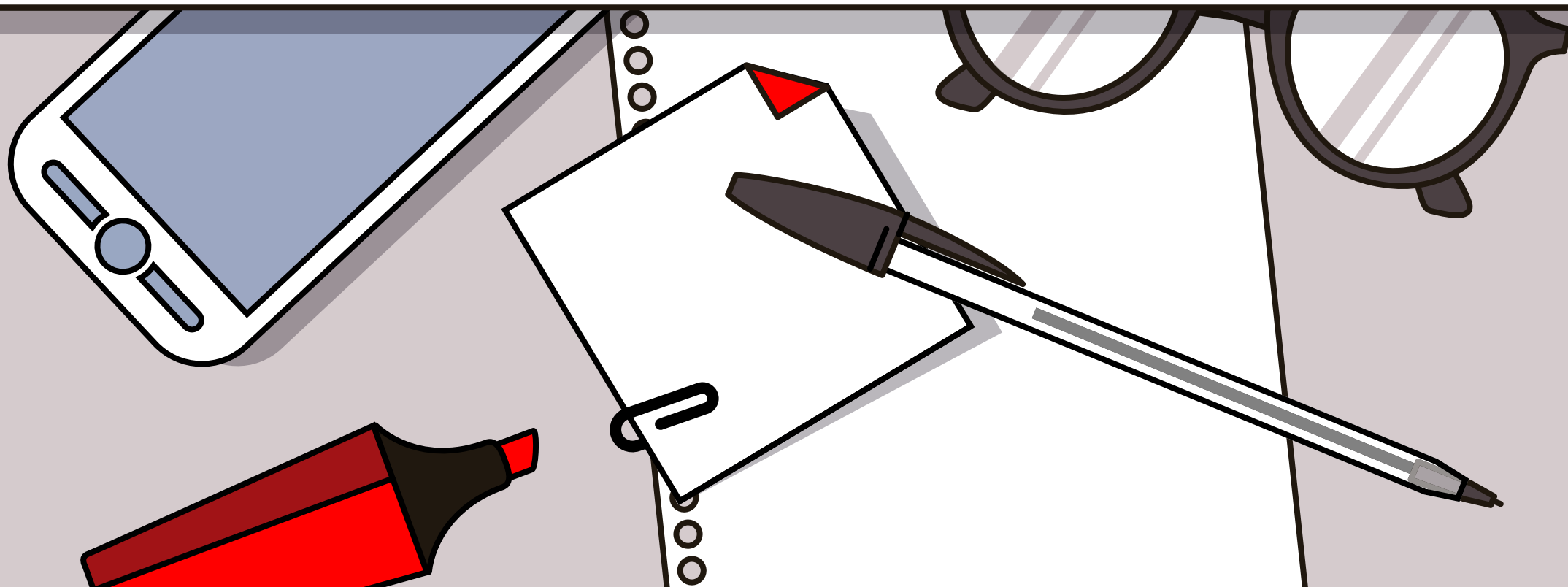

Somos más

EN SOM MÉS, CONTRA EL DISCURS DE L'ODI I LA RADICALITZACIÓ

GUIA PER AL PROFESSORAT

Autors. Carlos Salas Merino. Inés Santos Martínez

Índex

- 1.** Objectius del mòdul.
- 2.** Introducció.
- 3.** Característiques evolutives de l'adolescent.
 - 3.1.** Què és l'adolescència?
 - 3.2.** Desenvolupament cognitiu.
 - 3.2.1.** Característiques del pensament durant l'adolescència.
 - 3.3.** Desenvolupament emocional.
 - 3.3.1.** Com aprenem a regular les emocions?
 - 3.3.2.** Com és el procés de regulació emocional en l'adolescència?
 - 3.3.3.** Comprensió de les emocions dels altres; desenvolupament de l'empatia.
 - 3.4.** Desenvolupament de la identitat.
 - 3.4.1.** Autoconcepte i autoestima.
 - 3.4.2.** Contextos en què es desenvolupa l'adolescent.
 - 3.4.3.** Construcció de la identitat.
 - 3.5.** Desenvolupament social.
 - 3.5.1.** ¿Quines habilitats podem entrenar al centre educatiu?
- 4.** A tall de resum.

Objectius del mòdul

- Comprendre les característiques cognitives, socials i emocionals dels adolescents.
- Conèixer la relació entre la manera de pensar dels adolescents i el fenomen dels discursos de l'odi.
- Entendre el paper que tenen les emocions en les conductes prosocials.
- Reflexionar envers les eines socioemocionals que hem de potenciar des de l'aula per a fomentar les conductes prosocials i prevenir els discursos de l'odi.
- Entreveure les millors maneres de comunicar-nos amb l'alumnat.

Introducció

Un dels reptes més difícils que tenim quan volem transmetre un missatge és **conèixer que és el nostre receptor**. Conèixer-ne les característiques, les motivacions, el món que l'envolta o les seves dificultats ens ajuda a adaptar el missatge de manera que la persona ens pugui entendre. Molts cops els malentesos rauen en el fet que estem tan centrats en el nostre discurs que oblidem l'altre, cosa paradoxal per tal com el sentit de la comunicació és la transmissió de la informació a l'altre.

La gran dificultat amb què **ens trobem els educadors és que els nostres estudiants són diferents**

cada any, per la qual cosa conèixer-ne els interessos i les motivacions és força complicat.

Pel que fa a l'adolescència, el canvi es dona en dos nivells, des del nivell sociocultural i individual.

El context sociocultural en què creixen actualment ha canviat enormement les darreres dècades i ha afectat evidentment el seu desenvolupament sociocognitiu i emocional. Per a l'educador això comporta una dificultat afegida, ja que normalment utilitzem la nostra experiència com a marc per a mirar d'entendre'ls. Pensem en nosaltres quan érem joves, quan resulta que la nostra història no se sembla a la història que estan vivint els joves del segle XXI, els anomenats «nadius digitals» (Prensky, 2001).

Les noves tecnologies han representat una revolució i han canviat no només la manera d'aprendre i d'accedir al coneixement, sinó també la manera com ens relacionem amb els altres i amb què ens definim nosaltres mateixos.

D'altra banda, l'etapa entre els 10 i els 20 anys es caracteritza per grans canvis a tots els nivells, i ajustar la manera d'educar a les noves necessitats que tenen els nois i les noies esdevé una tasca àrdua. Sovint trobem familiars perplexos davant del canvi que mostren al cap de 15 dies de campament o desesperats per trobar un regal que s'ajusti a la nova moda i a l'edat.

Per això és important que coneguem les característiques del moment vital que viuen, perquè puguem **entendre la persona que tenim al davant i ajustem el nostre missatge a les seves necessitats evolutives**, perquè la puguem acompanyar i guiar en el seu procés d'aprenentatge.

I, d'altra banda, hem de fer un esforç per a emmarcar les teories del desenvolupament al context de les noves tecnologies, per a entendre els nous reptes als quals s'enfronten i poder explotar els beneficis que ens ofereixen.

Els centres educatius han d'entrar a formar part del món digital i ajudar els joves a entendre com funciona per a poder crear una societat tant **online** com **offline** més lliure i igualitària.

La importància de conèixer el receptor:

<https://www.youtube.com/watch?v=LrzhWWbILg4>

Des que al final del segle XIX es van començar a considerar els drets de la infantesa i l'estudi de les característiques i les necessitats dels infants, els estàndards educatius no han fet altra cosa que augmentar. Mirar i atendre la infantesa significa progrés i benestar social.

*L'educació és l'arma més poderosa per a canviar el món.
Nelson Mandela.*

Característiques evolutives de l'adolescent

Darrere d'una conducta prosocial, com ara ajudar un amic que està malament o resoldre un conflicte de manera positiva, hi ha una gran quantitat de mecanismes cognitius i afectius complexos que les persones aprenem de mica en mica al llarg del nostre desenvolupament.

Imaginem que la Michelle, una jove de 4t d'ESO, s'assabenta que una de les seves millors amigues ha enganxat un altre dels seus amics. Què hauria de fer davant d'aquest dilema? Per a solucionar-ho, la Michelle haurà d'haver après primer a interpretar i entendre la situació, a empatitzar amb cadascun dels seus amics, a preveure les conseqüències que tindrà la decisió que prengui, etc. Alhora haurà de gestionar totes les emocions que aquesta situació li provoca, com ara la por que algú s'enfadi amb ella o la ràbia que li produeix que la seva amiga s'hagi comportat malament. A l'últim, haurà de tenir prou habilitat social per a poder dur a terme la solució que decideixi, per a poder ser assertiva i parlar amb els seus amics.

Aquest procés d'aprenentatge és complex, ja que hi interaccionen factors personals, socials, culturals, polítics, etc. Per a entendre com, des de l'àmbit educatiu, podem donar suport als alumnes i guiar-los per a aconseguir que esdevinguin

ciudadans autònoms i lliures, hem d'entendre quins processos cognitius, afectius i relacionals cal fomentar.

Què és l'adolescència?

L'adolescència és un període entre la infantesa i l'adultesa en què la persona s'enfronta a nous reptes de tota mena que li són útils per a madurar físicament, sexual, emocional i intel·lectual.

La concepció d'una etapa en què la persona es pot reproduir, però no està completament desenvolupada, no apareix fins al segle XVI; fins aleshores s'entenia com a joventut l'etapa des dels 14 fins als 35 anys. A partir de llavors i fins als nostres dies el concepte d'adolescència s'ha anat ampliant i, a més a més, se n'han anat modificant algunes de les variables. Per exemple, els nostres avis i els seus avantpassats experimentaven la menarquia i l'espermaquia més tard que els adolescents actuals; no obstant això, se solien casar abans que els joves d'avui.

Avui entenem l'adolescència com un període especialment confús, tant per als mateixos adolescents com per als qui els envolten. Una època de descobriments, d'experimentació, d'error, que des de dins i des de fora es percep com a estranya.

Característiques fonamentals del desenvolupament.

És un procés actiu

Un desenvolupament complet es dona quan el nen o la nena interacciona dins del seu medi, explora i elabora conceptes. No són mers agents passius.

És funcional.

El jove es desenvolupa per a adaptar-se a l'entorn; aquest n'és l'objectiu.

És progressiu.

Va d'allò que és general a allò que és específic. Primerament es desenvolupen les funcions bàsiques i, després, les secundàries.

És generalitzat.

Les funcions es van desenvolupant en paral·lel; tot i que en determinats períodes algunes es desenvolupen més, totes les funcions ho fan simultàniament.

No és uniforme.

Cada jove desenvolupa les seves capacitats al seu ritme; no hi ha una edat concreta per a desenvolupar cada capacitat.

Dura tota la vida.

Des que naixem fins que ens morim, aprenem i canviem. Per bé que el desenvolupament més ràpid se sol produir fins als 25 anys, també és cert que continuem desenvolupant noves capacitats tota la vida.

Desenvolupament cognitiu.

Quants cops hem sentit a parlar d'adolescents que no atenen al sentit comú o que discuteixen com si fossin gossos de presa, o que prenen decisions arrauxades sense pensar en les conseqüències! És fascinant com els adults ens continuem sorprenent que un adolescent es comporti com un adolescent, perquè tenim la idea equivocada que pensen com els adults.

Adquirim aquesta idea tan generalitzada quan veiem que un noi o una noia de 16 anys pot resoldre una equació o escriure un relat molt millor que un adult. Qui no pensaria que aquest/a jove està a l'alçada d'un adult completament desenvolupat? Fa l'efecte que es tracta d'adults amb un aspecte més juvenil.

La realitat és que pensen d'una manera peculiar, característica de l'època vital en què es troben.

En començar la maduresa sexual es produeixen molts canvis en el seu cos, però el canvi més gros probablement sigui el del seu cervell. **Experimenten un increment de les capacitats cognitives** i la més gran manifestació d'aquesta nova capacitat **és que esdevenen conscients que són un objecte social**; és a dir, saben que les altres persones tenen una idea sobre ells. Aquesta idea pot semblar simple; potser una nena de 7 anys sap que la seva professora creu que ella és una alumna mitjana, però això no l'importa gaire. Un nen de 7 anys sap que és maco, perquè sa mare li ho diu tot sovint. L'adolescent s'adona que aquesta idea que puguin tenir d'ell és molt important, que té la capacitat d'influir en allò que els altres creuen i que, en les relacions socials, convé projectar-hi una idea positiva. Per això és habitual que ens trobem que es miren al mirall sempre que poden, que assagen nous comportaments, estils de vestir, maneres de parlar, etc.

Al Juan, un noi de dotze anys i mig, li ha començat a agradar una noia de la classe del costat. És una mica més alta que ell, té el pèl castany i un somriure molt bonic. El problema per al Juan és que no sap res d'ella i que ella tampoc no sap res d'ell. Què opinarà de mi? Creu que sóc maco? Sóc massa baix?

En situacions així, els joves comencen a preguntar-se i a pensar moltíssimes coses sobre ells mateixos. És l'època en què descobriran una bona part de qui són, tot construint de mica en mica la seva identitat.

Característiques del pensament durant l'adolescència:**• Egocentrisme.**

Els adolescents tendeixen a ser més egocèntrics. Això, que pot semblar absurd als ulls d'un adult, és **necessari perquè vagin construint una imatge ajustada d'ells mateixos**. A través de fracassos i d'èxits aprendran a identificar les seves fortaleses i febleses, i aniran construint el seu autoconcepte i la seva autoestima.

Un dels mites de l'adolescència rau a la idea que és una crisi que comporta força problemes en l'àmbit familiar:

https://www.youtube.com/watch?v=_bws0KnZshM

Per a descobrir-se com a objectes socials, senten la necessitat de mostrar-se, moltes vegades a través de les TIC, amb l'objectiu d'obtenir una mostra d'allò que veu la resta del món. A les xarxes socials la identitat es construeix d'una manera especial, ja que triem allò que ensenyem i censurem allò que creiem que no ens convé, i les persones que observen la nostra activitat online trien allò que volen veure de nosaltres. Per una altra banda, continuem desenvolupant-nos en el món offline amb normalitat, de manera que els nostres punts «flacs» s'hi veuen exposats.

Aquest fenomen de la «dissociació de la personalitat online-offline» ens obliga a crear un paradigma diferent dels desenvolupament de la personalitat que tingui en compte com resulta d'atractiu per a un adolescent exhibir la seva millor cara a Internet i els riscos que això comporta no sols per a la integritat personal, sinó també per a la construcció d'una autoimatge ajustada.

• **Sobrevaloració de la part positiva.**

Una altra característica fonamental del pensament dels adolescents és la seva manera peculiar de prendre les decisions. Quan valoren si pugen a Internet un missatge o una imatge, donaran un pes més important als avantatges més que no pas un adult. D'aquesta manera, davant de noves oportunitats d'obtenir alguna cosa agradable, optaran, amb una probabilitat més alta, per arriscar-se més. Per això se sent sovint que no valoren les conseqüències dels seus actes. En part, això és cert, però es deu sobretot a la **gran valoració que donen a les conseqüències positives.**

El Juan sap que la Layla, la noia que li agrada, anirà amb un grup d'amigues al cinema divendres; és un problema, perquè és l'aniversari del seu pare i volien anar a sopar plegats. Així i tot, el Juan parla amb un amic per a anar al mateix cinema i mirar de parlar amb la Layla.

Per al Juan la possibilitat d'encetar una conversa amb la Layla (cosa improbable, ja que ella no el coneix) por pagar més la pena que anar amb el seu pare. Quan pensa que té l'opció de deixar plantat el seu pare, al Juan se li passa pel cap que es pugui disgustar o enfadar, però la sola possibilitat de parlar amb la noia que li agrada fa que totes dues opcions s'acabin equiparant a la balança.

Raonament formal.

Amb l'arribada d'aquesta manera de pensar més centrada en ells mateixos, també desenvolupen la **capacitat de realitzar hipòtesis, de transcendir les coses concretes i entrar en el món de les suposicions.** És allò que anomenem raonament formal.

El millor amic de la René ha escrit al grup d'amics de WhatsApp que és molt lletja i que no li agrada a ningú.

-Si la René tingués 8 anys, s'enfadaria molt amb el seu amic, perquè l'ha insultat i s'ha adonat que ha intentat fer-li mal.

-Si la René tingués 13 anys, se sentiria molt agredida, perquè una persona de la seva confiança li ha tornat una imatge molt negativa d'ella, però entén que és un comportament estrany en el seu amic i es preguntarà que li ha passat.

Aquest gran avenç en la manera de veure el món és per als adolescents la seva gran arma. Són capaços de jutjar diversos punts de vista, d'imaginar les conseqüències dels seus actes i les dels altres, de pensar què és allò que més els convé, etc.

Des del món de l'adult, podem veure-ho com un avantatge, perquè adquireixen més independència; podem tenir converses més interessants per a tots dos o ens podem sentir amenaçats

per les mateixes raons, o probablement ho veiem amb una estranya barreja d'alegria, interès i por.

Compte! Perquè **que siguin capaços de fer raonaments abstractes no vol dir que arribin a considerar la realitat tal com és.** Els adolescents sovint són extremistes amb les seves idees i això es deu al fet que veuen una única resposta correcta per a cada problema. A mesura que van creixent, cap al final de l'adolescència, van considerant la possibilitat de més solucions vàlides per a cada circumstància, tot acreditant un pensament postformal que els permetrà trobar la millor resposta, mitjançant la combinació de coses correctes amb coses convenients i del component emocional amb el racional.

Vol dir això que no els podem demanar que jutgin bé les situacions? Al contrari, des dels centres educatius i des de la família els podem ajudar a anar desenvolupant aquesta capacitat de pensar d'una manera més global, i a atendre dilemes que els generin algunes dissonàncies que hagin de resoldre, tot sabent que molts cops no seran capaços de solventar-los de la manera més adient. Per això, una de les millors eines que tenim a la nostra disposició és l'humor.

**Un bon exemple
que es pot parlar amb humor
amb i dels joves:**

https://www.youtube.com/watch?v=dd_z-pnGKaU

El Juan i el seu pare discuteixen de valent i el Juan se'n va a la seva habitació. Entra a Facebook i veu que un dels seus amics hi ha escrit una història graciosa amb aire racista. Com sap que al seu pare no li agradarà gens, decideix escriure-hi un comentari racista de molt mal gust.

Per al Juan fer aquest comentari en una xarxa compleix una funció primordial: com està enfadat amb el seu pare, decideix reptar-lo fent una cosa que ell no aprovaria, a tall de càstig. El Juan creu que el seu pare estarà pensant que estarà tramant com a venjança (pensament egocèntric); tot

i que no és racista el més «lògic» seria que, si està enfadat amb el seu pare, hi faci alguna cosa en contra (raonament formal) i valora que la sensació d'orgull que li dona tenir aquest comportament compensa el fet d'anar contra els seus principis (sobrevaloració d'aspectes positius).

Desenvolupament emocional:

Les emocions tenen un paper essencial en el nostre dia a dia; són les alarmes que ens alerten que alguna cosa important està passant al nostre entorn, al qual haurem de parar esment. Ens donen una valuosa informació sobre nosaltres mateixos i sobre els altres, i permeten que ens ajustem a l'entorn social.

Totes les emocions aconsegueixen una funció específica, són adaptatives i necessàries per a la supervivència de les persones; ens guien en el dia a dia.

Tornem a l'exemple de la Michelle. Gràcies que està enfadada, és capaç d'entendre que mentir fa mal i l'enuig la impulsa a cercar una solució i parlar amb la seva amiga.

No obstant això, en la nostra cultura existeix la creença que hi ha emocions negatives, com la ira o la tristesa. És important que entenguem i que ensenyem als nostres alumnes que totes les emocions són positives, siguin agradables o desagradables. Allò que les fa negatives és que no sapiguem entendre-les i gestionar-les.

Per a què ens serveixen les emocions?

L'alegria

En informa que alguna cosa és beneficiosa per a nosaltres i ens dirigeix a cercar-la.

La por

Assenyala l'anticipació d'una amenaça o d'un perill que produeix ansietat, incertesa o inseguretat.

L'enuig o la ira

Indica que s'estan transgredint els teus drets o els dels altres i incita a defensar-los.

La sorpresa

Ens indica que alguna cosa rellevant ha passat.

L'enveja

Indica que hi ha un contrast entre allò que té una persona i allò que a un mateix li manca. Aquesta emoció tan comuna estimula la persona a actuar per a reduir-ne el contrast.

La tristesa

Aïlla i tanca la persona en ella mateixa perquè pugui pair les situacions doloroses que ha viscut. Motiva cap a una nova reintegració personal.

La culpa

Avisa que s'han vulnerant normes importants per a la persona, que un no està actuant d'acord amb els seus principis o que hi ha terceres persones que pateixen per alguna cosa que ha fet. Possibilita que es doni un pas per a reparar el dany o revisar el codi de normes internes.

La satisfacció

Aquesta emoció apareix quan estan d'acord l'expectativa i allò que succeeix. Genera confiança i relaxació en la persona.

Com aprenem a regular les emocions?

La manera en què les persones senten i expressen les emocions no és la mateixa; depèn de les seves característiques biològiques i de la seva experiència. Des de petits **aprenem a través dels qui tenen cura de nosaltres què són les emocions, com regular-les i manifestar-les**; segons com sigui aquest aprenentatge, la persona podrà en el futur adequar-se millor o pitjor a l'entorn.

A través de l'atenció que se li presti en el seus primers anys de vida, el nen aprendrà que pot provocar emocions en els altres i que les ha de modular; aprendrà que l'expressió desproporcionada de la ira o de la tristesa generarà una resposta negativa en els altres. Quan calmem el bebè, l'ensenyem que els estats emocionals es poden regular i com fer-ho.

Si ens posem a observar els nens petits al parc, veurem com de manera natural comencen a aprendre a regular les emocions i com una mala gestió per part dels adults pot fer que no ho aprenguin adequadament.

La Paola i el Jesús, de 3 anys, estan jugant a la sorra, cadascú amb les seves joguines; en un moment que el Jesús bada, la Paola li agafa la joguina i el Jesús es posa a plorar. Com seria un aprenentatge adequat? El pare del Jesús se li acosta i li diu que entén que s'hagi posat trist en perdre la joguina, l'abraça i l'hi indica que li demanaran educadament a la Paola. D'aquesta manera, el Jesús aprèn que allò que el seu cos sent en aquell moment es diu trist, que hi apareix perquè ha perdut alguna cosa i que, quan se senti així, ha de cercar suport i, en acabat, una solució. Si, al contrari, quan s'ha posat a plorar, el pare s'hagués molestat i l'hagués ignorat o renyat, allò que aprendria el Jesús és que estar trist és dolent i que allò que cal fer és callar per no fer nosa, i no aprendrà a resoldre els conflictes socials.

Hi ha persones que aprenen que les emocions són negatives i porten a terme **estratègies d'evitació o constricció emocional que l'únic que els provoquen és que no solucionin el seu problema i que es faci més gran amb el temps**. L'evitació emocional sol provocar explosions descontrolades que al final fan mal tant a l'individu com al seu cercle social.

Aquest procés d'aprenentatge que veiem a l'exemple és el mateix durant tot el desenvolupament, per bé cada

vegada les situacions i les emocions són més complexes. Si aprenem això adequadament, serà més probable que en el futur sapiguem resoldre els conflictes personals i socials en l'àmbit laboral, social o familiar.

Com és el procés de regulació emocional en l'adolescència?

Als 11 anys s'assoleix un grau important de comprensió i regulació emocional. Normalment al començament de l'adolescència ja **hem integrat les normes socials pel que fa a com s'han d'expressar les emocions i som més conscients dels nostres estats emocionals**; som capaços de relacionar-los amb els nostres estats mentals.

També podem **entendre emocions i situacions més complexes** considerant nombrosos factors explicatius i entenent que hi pot haver diverses hipòtesis que expliquin les emocions dels altres.

Les dificultats per a manejar les emocions es duen al fet que han de fer front a les demandes familiars i socials, mentre han de fer alhora el seu procés personal de cerca d'identitat i assimilar els ràpids canvis físics que es produeixen al cos, amb l'afegit dels canvis hormonals. La **complicació durant aquesta etapa, per tant, està marcada perquè és una etapa de canvi que genera molt d'estrès emocional**.

També és freqüent que tendixin a ocultar les emocions negatives i que intentin distanciar-se'n per mitjà de la distracció, cosa que els provoca moments d'alta intensitat emocional amb un to melodramàtic.

Comprensió de les emocions dels altres; desenvolupament de l'empatia.

Un dels aspectes clau de la nostra supervivència al llarg dels segles ha estat l'interès pels altres. **Els vincles afectius entre les persones són els que fan possible la cooperació**

i, amb ella, el progrés social. I gràcies a l'empatia podem vincular-nos als altres; en podem tenir cura entenent què necessiten.

L'empatia motiva la conducta psicossocial.

La comprensió emocional augmenta durant el creixement. Depèn, per un cantó, del desenvolupament cognitiu, que la dota d'un sentit i, per un altre, de l'experiència pròpia emocional. Per això, **un aspecte bàsic de l'empatia és que la persona sigui capaç primer d'entendre les seves emocions i, segon, de regular-les.**

Veure plorar algú altre ens provoca un sentiment de tristor que ens motiva a consolar-lo, però per a portar a terme el consol primer hem de gestionar la nostra emoció, perquè l'emoció de l'altre no ens amari.

És per això **que als adolescents encara els costa a vegades empatitzar** i entendre com se sent l'altre, perquè per una banda encara estan desenvolupant la capacitat de tenir en compte diversos factors; solen estar amarats per l'emoció pròpia. I, a l'últim, els falten experiències que els ajudin a entendre què està passant l'altra persona.

Un clar exemple n'és la comprensió de la quantitat d'esforç que feien els nostres pares per nosaltres. Quan som joves no entenem la quantitat d'esforç que representa treballar i a més a més encarregar-se de totes les coses de la casa; donem per fet que és fàcil. Sovint, quan els nostres pares ens demanen que fem alguna cosa, fem el ronso i fins i tot ens neguem a fer-la, sense empatitzar-hi.

Empatia

Habilitat per a entendre l'emoció dels altres i sentir-ne una de complementària (Berk, L. 1998).

Un element essencial per a empatitzar rau a poder veure la resposta emocional de l'altre; un dels problemes que té Internet és que no podem veure com se sent la persona que hi ha a l'altra banda de la pantalla. Hi hem de fer molt més ús del raonament i fer un esforç per pensar com es deu sentir i com actuar-hi.

Desenvolupament de la identitat

La identitat és la consciència i la definició d'un mateix.

Al seu voltant construïm el nostre relat vital i ordenem les nostres experiències i expectatives de futur. Ens permet endreçar la nostra vida, segons les nostres creences, valors, desigs i fantasies.

El desenvolupament de la personalitat és un procés dinàmic i majoritàriament social, en què l'individu no només aprèn a través del medi on creix, sinó que també construeix i aporta coses a la societat tot generant-se una relació recíproca.

Autoconcepte i autoestima:

L'autoconcepte és la suma d'atributs, habilitats, actituds i valors que creiem que ens defineix. Aquesta definició ens afecta en els nostres comportaments i les nostres actituds. Si jo em defineixo com una persona molt creativa, tendré a explotar aquesta capacitat, ja que valoro que és un dels meus punts forts.

Comença a formar-se als 2-3 anys i es va fent més ric a mesura que es produeix el desenvolupament cognitiu, social i afectiu. En la primera infantesa els nens es defineixen a través de característiques físiques, gustos, etc., i a mesura que creixen s'hi van incorporant aspectes més psicològics com ara valors o qualitats socials.

L'autoestima és el judici sobre la vàlua d'un mateix i el sentiment que s'hi associa. Una bona autoestima seria la de la persona

que fa una avaluació realista de les seves característiques i competències amb una actitud d'acceptació i respecte per un mateix. Reconèixer les nostres dificultats no implica no voler superar-les, ens permet analitzar què falla per a millorar.

Tant l'autoestima com l'autoconcepte depenen de la resposta dels altres; **són els altres qui ens reflecteixen com som.** Som bons en el futbol perquè ens comparem amb els altres; amables, perquè els altres ens agraeixen els nostres gestos, o divertits, perquè es riuen de les nostres gràcies. **Tenir i entendre la perspectiva que els altres tenen dels nostres actes ens permet adaptar-nos a la realitat social.**

L'autoconcepte i l'autoestima tenen grans implicacions en el desenvolupament de les persones. Si sóc una persona que se sent estimada i valorada, que confia en les seves capacitats, podré arriscar-me i enfrontar-me a situacions noves, i generaré nous aprenentatges. I, el que és més important, em permetrà aprendre a fracassar i entendre que això no és degut al fet que «jo no valc», cosa que propiciarà que cerqui noves estratègies i torni a intentar-ho.

Quina influència té la cultura en la formació de l'autoconcepte?

Si tenim en compte que l'autoconcepte es forma a partir del reflex que ens torna l'entorn, no és d'estranyar que difereixi segons la cultura.

Les societats més individualistes subratllen com a aspectes positius característiques més relacionades amb la independència i per això els nens d'aquestes cultures tendeixen a definir-se a través d'habilitats individuals com la intel·ligència. Ara bé, en cultures més col·lectives destaquen aspectes més sociables, i es defineixen amb trets com amables, educats, etc.

Contextos en què es desenvolupa l'adolescent.

• La família:

És el sistema de seguretat emocional des d'on la persona començarà a desenvolupar-se; **hi crearan el marc de referència i la dotaran d'un sistema de creences, valors i normes amb què entendre com funciona el món** i les relacions socials. I serà qui ensenyi les primeres eines per a fer front a les dificultats; en serà el primer agent socialitzant.

• El centre educatiu:

Té un paper fonamental en el desenvolupament, ja que **generarà de manera gradual el medi des del qual la persona podrà créixer per a cercar el seu lloc a la societat**. L'ensenyarà a reflexionar, el dotarà dels coneixement que necessita per a integrar-se de manera igualitària i lliure, i li donarà un espai on fomentar les seves habilitats i capacitats en un medi més desafiant que el familiar.

Per als adolescents el centre educatiu és la primera experiència d'«èxit o fracàs» en el complex món de les relacions socials i pot generar un estigma que afecti la seva integració en la vida adulta. Per això és important crear ambients educatius inclusius i respectuosos on cadascú pugui potenciar les seves capacitats i sentir que és part del grup, donant-li un sentit de pertinença.

• Les amistats:

Allò que fa aquest context interessant en el desenvolupament és que no hi ha adults de referència; això genera una **major complexitat respecte a les relacions socials i permet més possibilitats per a explorar els diversos aspectes de la personalitat**. Des d'una posició d'igualtat, la persona haurà d'aprendre a enfrontar-se a diversos conflictes amb

els companys i els amics; experimentarà nous afectes i emocions que haurà d'aprendre a gestionar.

Un altre dels avantatges que té el sistema d'iguals és que comparteixen els interessos i les mateixes necessitats d'autonomia i d'individuació, cosa que afavoreix el desfogament emocional i l'aprenentatge a través de les experiències dels amics.

• La societat:

Tots aquests sistemes en què viu l'adolescent s'emmarquen en un **macrosistema social que dóna sentit i coherència a les relacions entre els diversos subsistemes**. Seria tota l'estructura jurídica, política, cultural, administrativa, etc. qui dicta les normes, tabús, valors i creences predominants.

La societat genera codis invisibles als quals són especialment sensibles els adolescents (en serien un exemple els estàndards de bellesa), els quals adquireixen en forma de creences, valors i preferències personals. Per això cal que siguin guiats a través dels adults, per a entendre de manera crítica el significat dels missatges que els arriben.

• Les xarxes socials:

Amb l'entrada de les noves tecnologies es crea un nou sistema virtual. Les xarxes socials no són només un mitjà de comunicació amb les persones del nostre entorn proper, sinó que també ens donen accés a noves estructures socials amb persones «desconegudes» i de cultures diferents. Per tant, es crea un nou **mitjà amb informació infinita en el qual ens desenvolupem i aprenem**.

Aquest mitjà té el gran avantatge de permetre que cada persona tingui accés a cultures, abans inaccessibles, que s'adaptin als seus gustos i

característiques, ampliant la mirada i la comprensió del món.

La dificultat que ens trobem en aquest nou entorn que s'està creant és que els/les adolescents tenen sovint més coneixements sobre el seu maneig que els seus guies, per bé que és un coneixement que no té el criteri de la societat adulta i, per tant, és un coneixement no exempt de reptes.

A més a més, és un món relativament nou i les normes sobre el seu ús adequat s'estan creant. Termes com ciberassetjament escolar (ciberbullying) o sèxting són relativament recents i, amb això, les estratègies per a fer-los front.

A l'últim, la rapidesa i la immediatesa que caracteritza aquest medi fa que els corrents culturals canviïn constantment i sigui necessari per a l'adult conèixer les noves modes i els nous riscos que hi pugui haver.

Construcció de la identitat

En la diversitat dels contextos descrits abans, els nois i les noies podran plantejar-se els valors i les pautes apresos, i aprendran estratègies i eines diferents de les del seu nucli familiar. El qüestionament permet que vagin modelant i experimentant amb diversos rols i idees fins a tenir un sentiment d'identitat amb què es trobin còmodes i que els permeti comprometre's amb unes fites vitals i uns valors. Per això Internet i les xarxes socials poden ser una eina molt beneficiosa que amplii el camp d'exploració.

Això comporta molts cops que es generin conflictes i confusió entre els diversos contextos; conèixer i crear vies de comunicació entre els subsistemes de manera flexible pot ajudar a clarificar els conflictes. Un exemple d'això pot ser l'entrada del centre educatiu en el context virtual, a través del

seu ús durant les classes o la creació de xarxes socials on interactuïn l'alumnat, el professorat i les famílies.

D'altra banda, també hem de **fomentar la introspecció i l'autoconeixement**, perquè això permet que la persona compregui les seves necessitats, vegi les divergències entre els contextos i aprengui a gestionar els conflictes de manera que no es deixi portar per les demandes i pugui escollir en funció del seu criteri.

El nostre paper durant aquest procés que viu la persona serà d'acompanyament; haurem de fomentar que vagi experimentant amb seguretat i que reflexioni sobre les seves vivències perquè les encabeixi en una narrativa pròpia.

Molts dels problemes que sorgeixen durant aquesta etapa es deuen al fet que som les persones adultes les qui intentem imposar el nostre punt de vista, abocant-hi les nostres expectatives i pors, sense que ens adonem que cada persona necessita fer el seu procés de creixement; necessita experimentar, equivocar-se i encertar. **Quan no deixem que l'alumnat es desenvolupi lliurement, fomentem la creació d'identitats difuses o per compromís, en què no es poden comprometre amb els seus valors o fites pel simple fet que no són seves.**

Els medis que fomenten l'experimentació a través d'activitats extracurriculars i comunitàries, amb projectes que permeten que els alumnes creïn, planifiquin i dirigeixin projectes en equip i individualment, ajuden a desenvolupar l'adquisició de responsabilitat i l'autoconeixement, i faciliten que elaborin una identitat positiva.

La primera tasca de l'educació és agitar la vida, però deixar-la lliure perquè es desenvolupi.

Maria Montessori

Competència social

Som en relació amb els altres; el desenvolupament de cada persona sempre es dona en referència amb el seu context social de manera recíproca. La família, l'escola, els amics o la informació dels mitjans de comunicació afectaran el desenvolupament del nen o de la nena, de la mateixa manera que aquest/a canviarà el medi social en menor o major mesura.

Tal com van creixent, augmenta la quantitat de persones amb què interaccionen; al principi, als primers mesos d'edat, es relacionen sobretot amb el nucli familiar; després, ampliaran el seu cercle social anant al parc, la guarderia, el col·legi o les classes de judo. A mesura que el cercle s'eixampla, cada cop més aprendran millor les complexes normes socials que regeixen el nostre món, de manera que de mica en mica s'hi integrin i aprenguin a ser ells mateixos dins la societat.

que el cercle s'eixampla, cada cop més aprendran millor les complexes normes socials que regeixen el nostre món, de manera que de mica en mica s'hi integrin i aprenguin a ser ells mateixos dins la societat.

El centre educatiu és el lloc de referència on els nens i les nenes comencen a desenvolupar les competències socials que han après al nucli familiar; és on s'aprèn a con-viure. Si volem fomentar la conducta prosocial per a crear una societat millor per a tothom, tot prevenint els discursos d'odi, haurem d'ensenyar habilitats socials.

Les habilitat socials s'aprenen interactuant amb els altres en diversos àmbits i observant-ne el comportament. Es practiquen durant tota la infantesa i l'adolescència. Que una persona no sàpiga com interactuar amb els altres pot ser degut a diverses causes; en són algunes:

Habilitats socials

Conjunt de conductes que ens permeten interactuar i relacionar-nos amb els altres de manera efectiva i satisfactòria.

Les persones socialment hàbils són aquelles que assoleixen els seus objectius dins del respecte als drets dels altres amb un cost emocional baix.

- **Diferències culturals:** la persona no sap interpretar la situació social perquè en la seva cultura simplement el significat és diferent.

- **Falta d'experiències socials:** pot ser el cas de famílies molt introvertides, menors que han patit malalties greus de llarga durada o amb diversitat funcional que han estat diagnosticats de manera tardana. Per exemple, és relativament habitual trobar menors amb un grau de sordesa moderat que són diagnosticats amb 6 o 7 anys. Aquests nens han estat més aïllats en les interaccions socials i, per això, porten un retard en el aprenentatge de les competències socials.

- **Comunicació familiar deficient:** l'adult és qui explica les situacions complexes i qui ajuda a entendre allò que pensen o senten les altres persones, com també qui explica els codis de comportament per a cada situació. Per exemple, imaginem que el nen li trenca un gerro a l'àvia. Són els pares els qui ensenyen el nen què ha de fer perquè ella el perdoni; ensenyar-li a fer un dibuix de disculpa és ensenyar l'habilitat social de com disculpar-se.

- **Creences desadaptatives:** durant tota la nostra infantesa aprenem una sèrie de creences sobre com funciona el món que dirigeixen el nostre comportament. Una persona que hagi patit assetjament escolar tendirà a pensar que les persones no són de fiar i que qualsevol li pot fer mal; per això, tendirà a tenir més dificultats per a relacionar-se amb els altres.

- **Mala autoestima:** si la persona sent que no val, que és incapaç i que no té coses bones per oferir, tendirà a no relacionar-se. A més a més, confirmarà la seva idea negativa d'ella mateixa i tendirà encara més a la introversió.

- **Models de referència inadequats:** un dels principals mitjans a través dels quals es desenvolupa la competència social és l'observació dels comportaments dels altres. Normalment cada persona, en funció dels seus ideals, cerca referents en què fixar-se, sobretot els adolescents, i en copia les conductes perquè les relaciona amb l'èxit social. Internet és clarament un mitjà en què es troben referents molt idealitzats i irreal; a través de Twitter o Facebook es té accés, amb una sensació de proximitat, a persones amb alts nivells d'influència que els joves tendeixen a copiar. És important cercar amb ells models adequats i ajudar-los a entendre que allò que les persones reflecteixen a través de les xarxes no té per què ser la realitat.

- **Ansietat social:** si ens sentim rebutjats, exclosos o agredits tendirem a respondre de manera negativa davant dels conflictes; ens n'inhibirem i evitarem els altres o respondrem de manera agressiva per a intentar-nos protegir.

Quines habilitats podem entrenar al centre educatiu?

Les principals habilitats bàsiques són sobretot fórmules de correcció, com ara donar les gràcies, presentar-se a desconeguts, escoltar, i adreçar compliments. Més enllà d'allò que és bàsic, hi ha els processos subjacents a aquestes habilitats socials que tenen molt a veure amb els comportaments que realitzaran a Internet, i que els nens i els adolescents aniran aprenent tant en el món offline com en l'online.

- **Mentalització:**

Els nois i les noies adolescents coneixen l'existència d'altres persones diferents d'ells mateixos i saben que allò que fan aquestes persones els afecta, però necessiten **fer-se conscients dels estats mentals dels altres** per a interactuar amb ells d'una manera adient. Necessiten percebre les emocions de l'altre i atribuir-los

un significat, com també entendre què motiva els altres a fer allò que fan.

Això esdevé una tasca molt complexa, perquè a mesura que van creixent el seu rang d'emocions i d'idees es va ampliant, de la mateixa manera que el dels altres. Per a un nen de 5 anys pot ser un repte esbrinar si els seus pares estan enfadats amb ell o simplement estan cansats, com ho és també per a una jove de 15 anys saber si una floreta de la professora, quan li torna l'examen corregit, és sincera o no ho és. Amb 3 anys entenen la tristesa i l'enuig i, amb 15, la falsedat o la frustració.

No entrenar aquesta competència pot generar que hi hagi dificultats en les relacions socials, perquè no interpretarà correctament les necessitats, les intencions i els estats aliens i interactuarà d'una manera equivocada.

A mesura que l'adolescent es va mentalitzant, pot anar trobant punts d'unió amb els altres, cosa que l'ajudarà a aprendre a negociar i a resoldre conflictes.

- **Negociació.**

Tot i que ens pugui semblar que el concepte de negociació forma part de la vida adulta, la realitat és que en el desenvolupament del nen o de l'adolescent és imprescindible generar estratègies per a trobar punts intermedis en les diferències d'opinió.

Negociar significa estar disposat a acceptar un canvi; significa ser flexible. La flexibilitat cognitiva és una habilitat que adquiriran en l'adolescència més tardana; fins aleshores, potser serà el seu punt més feble, com hem vist abans.

Als centres educatius, envoltats d'iguals i de professors, tindran nombroses oportunitats d'entrenar la seva capacitat de negociació; construiran

esquemes que els ajudaran a evitar les famoses «converses de sords» i cometran molts errors en el seu camí.

De la mateixa manera que una persona que vol sortir d'un laberint, els adolescents es trobaran moltes vegades amb camins que no van enlloc, que els obligaran o bé a fer mitja volta i provar altres alternatives, o bé a estar-se en un punt mort. Així aprendran quins camins funcionen (la negociació i els acords) i quins no (l'obcecació) i construiran estratègies per a donar entenent a l'altre les seves posicions, per a entendre ells mateixos quins punts en comú tenen amb el posicionament dels altres, copsar noves idees, etc.

• **Assertivitat.**

L'assertivitat és un constructe que es va desenvolupant des de la infantesa i que prendrà un caire de major complexitat a mesura que l'intel·lecte es desenvolupa i en funció del desenvolupament moral de la persona. Hi ha múltiples definicions d'aquest concepte, però per a aquesta guia hem volgut definir l'assertivitat com la **capacitat humana d'adequar el comportament a diversos contextos socials i que permet defensar els drets i les necessitats d'un mateix, tot assumint que el proïsme també n'és valedor.**

És a dir, ser assertiu per a un adolescent representa no deixar-se avassallar per a fer allò que no vol, respectar les eleccions dels altres i decidir ell mateix què vol fer, pensar, dir i sentir. Per exemple, en el context de les xarxes socials ser assertiu és ser capaç de rebutjar invitacions a esdeveniments als quals no es desitja assistir, acceptar que algunes persones no estiguin d'acord amb un tema, o blocar o deixar de seguir algú molt popular en els diversos canals i suports perquè creu que no encaixa amb els seus valors.

Aquesta habilitat resulta essencial per a resoldre els conflictes que es troben els joves en la seva vida quotidiana.

• **Resolució de conflictes.**

Els conflictes coexisteixen en el ser humà; són necessaris per al desenvolupament i el canvi. Les experiències de la infantesa ensenyen a cada persona un repertori de comportaments amb els quals afrontarà els conflictes. Pot aprendre que a través de la força bruta s'obté allò que es desitja, que claudicar és la millor eina per a no patir, que els amics són útils quan tens un conflicte, etc.

Un cop més la perspectiva de l'assaig-error s'hi imposa, de manera que les persones amb un comportament determinat (cridar i picar de peus quan no se'ls dóna el que volen) aconseguen allò que es proposaven, aprenen que aquestes estratègies funcionen i, fins que no troben alguna fallada en la seva filosofia, no es veuen obligats a canviar. D'aquesta manera gairebé tots els adolescents pateixen una «crisi» que els obliga a aprendre a desenvolupar eines més adients per a solucionar conflictes que fins aleshores no posseïen, perquè tampoc no les necessitaven. Eines com dialogar, escoltar l'altre, negociar d'una manera assertiva, etc.

• **Conductes no verbals.**

A l'últim, els adolescents hauran d'aprendre tant a comunicar amb el seu cos, la seva veu i la seva cara, com a entendre aquests signes en els altres.

És comú trobar joves que no controlen el seu volum de veu, o que tenen un discurs força monòton, o que s'esveren massa quan parlen, o que mantenen un gest inexpressiu quan tracten d'un tema important. Tot i que molts d'aquests comportaments (o la seva

manca) s'aprenen a casa, a través de l'observació dels seus iguals i d'altres adults diferents dels seus pares els adolescents aprendran a comportar-se d'una manera adaptada i adequaran els seus missatges al màxim possible perquè arribin al seu receptor d'una manera correcta, com expliquem al principi del mòdul.

A tall de resum

Com hem vist al llarg del mòdul, la millor manera de comunicar-nos amb un adolescent és saber quins conceptes entindrà i de quina manera els hi podem transmetre. Per a això, hi hem tingut en compte quatre aspectes del desenvolupament: les capacitats cognitives, les emocionals, les socials i el desenvolupament de la identitat.

Els nois i les noies adolescents pensen de manera diferent: són tremendament autoreferents i egocèntrics, els és difícil integrar la informació racional amb l'emocional, i tendeixen a prendre més riscos en les seves decisions.

Els nois i les noies adolescents pensen de manera diferent: són tremendament autoreferents i egocèntrics, els és difícil integrar la informació racional amb l'emocional, i tendeixen a prendre més riscos en les seves decisions.

A més a més, es troben envoltats **d'emocions que han d'aprendre a manejar.** Fins ara han tingut l'ajuda des seus pares per a desenfadar-se o saber quan s'emocionaven més del compte. Ara, envoltats d'amics, en una societat que comença a prendre-se'ls seriosament, **aprenen a identificar, a comprendre situacions socials més complexes i a regular tots els estats interns** que ocupen el seu dia a dia.

Amb les amistats, professorat o coneguts... ja no serveix que els pares ajudin en les **relacions socials**. Hauran de tirar endavant tot sols i aprendre maneres de comunicar-se,

d'entendre els altres i de resoldre els dilemes i conflictes intrínsecs a les relacions humanes. Tot un repte.

Per si això fos poc, es troben en un període de **cerca d'identitat**, de manera que necessiten explorar, experimentar i desenvolupar-se en diversos àmbits per a comprendre com són i així elaborar una imatge ajustada i positiva d'ells mateixos.

I doncs, **com parlem amb l'alumnat?**

No hi ha fórmules màgiques, però entendre què els podem demanar ens permetrà parlar amb ells dins del seu rang de comprensió. No són nens i no són adults; els hem de demanar allò que podran fer. Els podem demanar que intentin regular les seves emocions, que es posin en les sabates de l'altre, que raonin en un nivell hipotètic, que pensin sobre les seves pròpies decisions i que explorin el món des de la seva manera peculiar de percebre'l.

Index

- 1.** Objectius del mòdul.
- 2.** Introducció: la importància del desenvolupament moral per a la prevenció dels discurs de l'odi.
- 3.** Algunes dades sobre els discursos d'odi.
- 4.** El desenvolupament moral.
 - 4.1.** Estadis del desenvolupament moral de Kohlberg.
 - 4.2.** Desenvolupament evolutiu de la moral.
 - 4.2.1.** Desenvolupament moral en la infantesa: moral heterònoma.
 - 4.2.2.** Desenvolupament moral en la adolescència: moral racional.
 - 5.** Desenvolupament de la conducta antisocial. Per què succeeix?
 - 5.1.1.** Context.
 - 5.1.2.** Conducta antisocial a Internet.
 - 5.1.3.** Quins factors prediuen aquests comportaments?
- 6.** Desenvolupament moral als centres educatius.
 - 6.1.1.** Què podem fer des del centre educatiu per a afavorir el desenvolupament del judici moral?
- 7.** A tall de resum.

Objectius del mòdul

- Afavorir la comprensió de les etapes evolutives del desenvolupament moral.
- Promoure la reflexió de la importància del desenvolupament moral com a prevenció dels discursos de l'odi i promotor de les conductes prosocials.
- Aportar idees de com treballar el desenvolupament des dels centres educatius.
- Explicar per què es donen comportaments antisocials en el context presencial i a les xarxes socials.
- Donar una visió holística dels processos que s'esdevenen en la joventut i que porten a un/a adolescent a tenir comportaments ajustats o desajustats.

Introducció: la importància del desenvolupament moral per a la prevenció dels discurs de l'odi

Les noves tecnologies i l'accés a les xarxes socials han significat per a la nostra societat tenir un món de possibilitats només fent-hi un «clic». No solament són una font d'informació il·limitada, són també un univers d'autodesenvolupament i autodescobriment; permeten poder-se connectar a grups socials diversos, poder expressar opinions d'allò més diverses i, el més important, poder-hi trobar un sentit de pertinença i un reforç de la identitat pròpia.

Què significa això per als adolescents?

Com hem vist al mòdul anterior, l'adolescència és un període de transició de la infantesa a l'edat adulta en què la persona cerca i defineix la seva personalitat i es diferencia de la seva família.

A partir del desenvolupament físic i psicològic, es donarà una sèrie de necessitats afectives, cognitives i socials

que permetran a la persona descobrir-se i definir-se per a elaborar un esquema nou de la seva identitat.

Els nois i les noies adolescents tenen la necessitat instant de ser autònoms, d'obrar segons les seves pròpies conviccions i reconèixer-se com a protagonistes del seus propis actes. I es rebel·len en major o menor mesura contra el sistema imposat per les famílies per a configurar un sistema nou. Les xarxes representen l'escenari perfecte per a aquest fi.

És indiscutible que **les noves tecnologies els donen llibertat:** llibertat de veure i escoltar allò que vulguin, llibertat de dir què pensen, llibertat de sentir, llibertat de demanar allò que volen, llibertat d'experimentar i potser, el més controvertit per a l'adolescent, llibertat d'arriscar-se. L'important és que l'exercici de la llibertat ha d'estar acompanyat de l'exercici de la responsabilitat.

Quan l'ésser humà aprèn i es desenvolupa en el medi «presencial» (és a dir, fora de les xarxes socials), ho fa sota atenta mirada dels altres. La resposta del medi permet a l'ésser humà connectar amb allò que les seves accions provoquen en els altres; permet poder empatitzar en veure el patiment humà, sentir culpa i vergonya o orgull i alegria, i poder anar construint a través de l'aprenentatge un discurs crític d'allò que passa al seu voltant.

Les noves tecnologies i les xarxes socials poden ser una eina que potencii al màxim les conductes prosocials, donant obertura i coneixement de mirades, vides i situacions diferents de la pròpia, no accessibles des del context presencial. Però per a poder utilitzar aquesta bona eina, la persona ha de tenir primer les instruccions de com fer-la servir; s'ha de responsabilitzar de les seves accions i ser conscient d'allò que provoca en les altres i ha de ser capaç de poder fer un filtratge i una reflexió crítica del contingut que li arribi.

El repte que ens trobem els educadors és que els joves poden tenir accés a aquestes eines abans d'haver-ne estat formats en un ús responsable, cosa que inclou l'anàlisi i la

crítica dels missatges i discursos d'odi per a poder gestionar, donat cas que ells o elles se sentin atacats, aquest missatge sense que en mini la seva autoestima.

Hem de fer un esforç especial per educar en actituds i valors socials, fomentar el desenvolupament d'un raonament crític i una identitat positiva, així com ensenyar a llegir i regular les emocions que són les alarmes naturals que ens permeten identificar quan alguna cosa és diferent. És a dir, fomentar els desenvolupament de la moralitat.

Adoptar un codi de normes pròpies, és a dir, una moral racional fonamentada en la reflexió, representa llibertat d'elecció i, alhora, també responsabilitat. Per a fer-se càrrec d'aquesta responsabilitat, un primer ha de poder regular les emocions que comporta i tenir la competència per a poder dur a terme l'acció moral.

Les estratègies per a fomentar aquests dos aspectes tan importants, regulació emocional i habilitats socials, les veurem al pròxim mòdul. En aquest mòdul intentarem explicar com es desenvolupa la moralitat, com també quins factors cognitius hem de treballar des del centre educatiu per a propiciar-ne el desenvolupament. Un altre aspecte important de qual parlarem serà per què es dona la conducta antisocial i quines en són les claus. Mitjançant la revisió de quins comportaments a les xarxes es classifiquen dins d'aquestes conductes antisocials i l'examen dels factors més importants a tenir en compte quan tractem amb població adolescent que tendeix a incórrer en aquests comportaments.

*«Dues coses satisfan l'ànim amb una admiració i una veneració sempre renovades i creixents com més sovint i continuadament hi reflexionem: el cel estritllat a sobre meu i la llei moral dins meu. Totes dues coses no les he de cercar ni limitar-me a fer-ne conjectures, com si romanguessin ocultes entre tenebres o tan lluny que es trobessin fora del meu horitzó; jo les veig al davant i les relaciono immediatament amb la consciència del meu existir.
Immanuel Kant.»*

Algunes dades sobre l'ús de les xarxes socials en els/les joves i els discursos d'odi

- Entre el 60 i el 90% de les persones que són víctimes de discursos d'odi no els denuncien, segons l'Agència de Drets Fonamentals de la Unió Europea.
- Tal i com assenyala el Ministeri de l'Interior, en els fets coneguts relacionats amb el discurs de l'odi o hate speech, els àmbits d'«ideologia», «racisme i xenofòbia», «diversitat funcional» o «orientació i identitat sexual» són aquells en què més supòsits es registren. Les injúries i les amenaces són els fets delictius que més es repeteixen.
- El racisme és la primera causa dels delictes d'odi a Espanya, segons el Ministeri de l'Interior.

El desenvolupament moral

Conceptes clau:

- **Moral:** és el conjunt de principis, criteris, normes i valors que dirigeixen el nostre comportament.
- **Ètica:** és la reflexió teòrica sobre la moral. L'ètica és l'encarregada de discutir i fonamentar reflexivament aquest conjunt de principis i normes que constitueixen la nostra moral.
- **Raonament o judici moral:** procés de raonament a través del qual resolem dilemes morals. És un procés cognitiu que permet reflexionar sobre els nostres valors, ordenar-los en una jerarquia i prendre decisions.
- **Valors:** els valors són conviccions profundes dels éssers humans que determinen la seva manera de ser i orienten la seva conducta i les seves decisions. El valor és el grau d'importància que donem a les coses. Allò

que considerem valuós determina les nostres fites, les nostres normes i les nostres actituds.

- **Discurs d'odi:** és l'acció comunicativa que té com a objectiu promoure i alimentar un dogma, carregat de connotacions discriminatòries, que atempta contra dignitat d'un grup d'individus.

El desenvolupament moral no és només un procés pel qual aprenem a distingir el bé del mal; el desenvolupament moral és un procés d'autoconstrucció pel qual la persona, a través de les seves eleccions, tria el seu projecte personal.

La moralitat de la persona emmarca la seva visió del món, dirigeix el seu rumb i com vol caminar.

En aquest sentit J. L. Aranguren defineix el concepte de «moral com estructura» davant la «moral com a contingut». Això ens permet entendre la moral d'una manera més complexa, en què interactuen la percepció i la comprensió dels afectes i dels valors, la noció del jo, les normes, etc., per a donar lloc a les accions morals que en el seu conjunt formaran el projecte personal de cadascú.

Correlativament amb les tres emocions fonamentals, por, còlera i afecte, hi ha tres conductes humanes totalment diferents: la primera és la de la inhibició, la segona és la de la destrucció, i la tercera és la de la creació. Cadascuna d'aquestes conductes té el seu aspecte moral: la primera dóna pas a la moral disciplinària o tancada. La segona ens dóna l'anomenada moral utilitària. La tercera ens dóna allò que jo denominaria veritable moral.

Perquè es pugui dur a terme una conducta moral, ha d'emergir d'un primer impuls, una emoció que alerti i que informi que s'està produint una injustícia, i per damunt de tot ha de regir la raó, una reflexió crítica que entengui i dirigeixi l'acció.

Per tant, la moralitat té tres components fonamentals: **emoció, cognició i conducta**. Per a un adequat desenvolupament, el

nen o la nena, d'una banda, haurà d'aprendre a regular les emocions i entendre les dels altres, i d'una altra, poder fer una bona anàlisi i desenvolupar una bona competència social que li permeti dur a terme en el seu medi l'acció moral.

Estadis del desenvolupament moral de Kohlberg:

El desenvolupament moral determina que, segons l'individu va creixent, generarà una estructura de pensament cada cop més complexa que canviarà el seu punt de vista, la seva manera de raonar. Kohlberg ordena el desenvolupament en tres estadis, dividits en dues fases, que es donen de forma evolutiva.

És important destacar que no tothom aconsegueix assolir tots els estadis.

• NIVELL I PRECONVENCIONAL.

El criteri que utilitzen és el marcat per agents externs i es creu per por del càstig, no entenen el perquè de les regles. En la teoria de Piaget correspondria a la moral heterònoma. Aquest estil de raonament es caracteritza en nens i nenes entre els 5 i el 9 anys. És freqüent en adolescents i adults amb problemes de conducta antisocial.

• NIVELL II CONVENCIONAL.

La persona defensa i entén les normes i les regles de la societat, però no les qüestiona. A l'hora de fer un judici moral, pren en consideració allò que ha establert el grup. Aquest nivell és característic de la major part d'adolescents i d'adults.

• NIVELL III POSTCONVENCIONAL.

La persona diferencia sus principios y valores de las reglas y expectativas de otros, siendo capaces de cuestionar las normas impuestas por la sociedad. A diferencia del nivel II donde las reglas sociales son la guía de actuación, estas personas se rigen por sus principios y son capaces de flexibilizarlos teniendo en cuenta las características del entorno.

Els sis estadis del judici moral (Kohlberg, 1992)

NIVELL I ETAPA	ALLÒ QUE ESTÀ BÉ	RAONS PER A FER EL BÉ	PERSPECTIVA SOCIAL DE L'ETAPA
Nivell I: Preconvencional Etapa 1: Moralitat heterònoma	Evitar trencar les regles basades associades al càstig Obeir perquè sí i per evitar el dany físic a les persones i a la propietat.	Evitar el càstig i el poder superior de les autoritats.	Punt de vista egocèntric. Nos considera els interessos dels altres, ni s'adona que són diferents dels propis. És incapaç de relacionar dos punt de vista diferents. Jutja les accions més en termes de les seves conseqüències que per les intencions. Confon la perspectiva de l'autoritat amb la pròpia.
Nivell I: Preconvencional Etapa 2: Individualisme, propòsit instrumental i intercanvi	Seguir les regles, però només quan convé als interessos immediats d'algú. Actuar segons els interessos i les necessitats propis i permetre que els altres facin el mateix. El just és allò que sigui un intercanvi igualitari, un pacte, un acord mutu.	Servirà els interessos o necessitats propis en un món en què cal reconèixer que els altres també en tenen.	Perspectiva individualista concreta. És conscient que tothom té interessos i que poden entrar en conflicte, d'aquí que el correcte sigui mirar d'integrar els interessos propis amb els dels altres, per mitjà del canvi instrumental de serveis mutus. El just és donar a cadascú la mateix quantitat.
Nivell II: Convencional Etapa 3: Expectatives interpersonals mútues, de relacions i de conformitat interpersonal	Viure d'acord amb allò que les persones properes esperen d'un bon fill, germà, amic, etc. «Ser bo» és important i vol dir tenir bons motius i mostrar interès pels altres, conrear relacions mútues com ara la confiança, la lleialtat, el respecte i la gratitud.	Ser considerat «bona persona» tant per un mateix com pels altres. Tenir en compte els altres. La seva Regla d'or és: posar-se en el lloc de l'altre. Espera, doncs, el mateix per part dels altres. Mantenir les regles que donen suport a l'estereotip de bona conducta.	Perspectiva de l'individu en relació amb els altres individus. Té consciència de sentiments, acords, expectatives compartits que passen per davant dels interessos individuals. Relaciona punts de vista a través de la Regla d'or, però encara no considera la perspectiva del sistema social més ampli.
Nivell II: Convencional Etapa 4: Sistema social i consciència	Complir els deures amb els quals s'ha compromès. Mantenir les lleis, llevat de situacions extremes en què puguin entrar en conflicte amb altres obligacions socials. Contribuir a un grup, una institució o a la societat.	Mantenir la institució en marxa per a evitar el col·lapse del sistema («si tothom fes el mateix, això s'acabaria»). Mantenir l'imperatiu de la consciència d'assumir les obligacions definides per un mateix.	Diferència el punt de vista de la societat de l'acord o de motius interpersonals. Pren el punt de vista del sistema que defineix els rols i les regles. Considera les relacions individuals en termes del lloc dins del sistema.
Nivell III: Postconvencional o de principis Etapa 5: Contracte social o utilitat i drets individuals	Ser conscient que les persones tenen opinions diverses i punts de vista i que les normes depenen del grup a què es pertany. Entendre que cal respectar aquestes normes «relatives» per la importància que s'assigna a la imparcialitat i perquè són el contracte social. Alguns valors i algunes regles no relatius (e.g. la vida i la llibertat) s'han de mantenir en qualsevol societat, independentment de l'opinió de la majoria.	Sentir-se obligat a obeir la llei a causa del contracte social: ajustar-se a la llei pel bé de tothom i per a la protecció dels drets de tota la societat. Sentiment de compromís contractual (al qual s'ha entrat lliurement) amb la família, amb l'amistat, amb la confiança i les obligacions laborals. Preocupar-se perquè les lleis es basin en un càlcul racional d'utilitat comú: «el major bé per al major nombre de persones».	Perspectiva anterior a la societat. Adopta la perspectiva d'un individu racional, conscient dels valors i dels drets anteriors als lligams socials i als contractes. Integra les perspectives per mitjà de l'acord, el contracte, la imparcialitat objectiva i el procés degut. Considera punts de vista legals i morals: reconeix que a vegades estan en conflicte i és difícil integrar-los.
Nivell III: Postconvencional o de principis Etapa 6: Principis ètics universals	Guiar-se per principis ètics que un mateix ha assumit per convicció. Les lleis específiques o els acords socials es consideren vàlids perquè descansen en aquests principis. Si una llei viola aquests principis, s'actua d'acord amb el principi i no amb la llei. Els principis són principis universals de justícia, com ara la igualtat dels drets humans i el respecte per la dignitat de les persones.	Creuran la validesa dels principis morals universals i en el sentit de compromís personal i profund amb ells.	Perspectiva d'un punt de vista moral del qual es deriven els acords socials. La perspectiva és la de qualsevol individu racional que reconeix la naturalesa de la moralitat o el fet que les persones són fins per si mateixes i no són mai mitjans per a res, i que com a tals han de ser tractades.

Desenvolupament evolutiu de la moral.

Els nens i les nenes construiran poc a poc de manera activa uns criteris morals propis recolzant-se en el seu desenvolupament cognitiu i interaccionant amb l'ambient. Per a poder interioritzar les normes morals és indispensable l'experimentació, equivocar-se, encertar, fer mal i ser ferit.

A partir de la teoria del desenvolupament de Kohlberg, anirem analitzant el desenvolupament de la moral des de la infantesa fins a la adultesa.

Desenvolupament moral en la infantesa: moral heterònoma

Des del principi, els nens i les nenes **integren les regles per convenció**; és a dir, no són el resultat de l'elaboració i la comprensió d'allò que passa al medi. Se li preguntéssim per què compleix la regla, segurament el nen apel·laria a l'autoritat. **Compliran les normes per la pressió i pel sentiment de culpa.** Aquesta fase del desenvolupament és denominada per Piaget «moral heterònoma» i sol durar dels 5 als 11 anys; en la teoria de Kohlberg pertanyerien a l'etapa I preconvençional.

En aquestes edats encara **no són capaços, pel seu desenvolupament cognitiu, d'entendre les vicissituds de les regles morals que regeixen la nostra societat.**

En aquesta etapa serà molt important la transmissió de valors des del context familiar, perquè és el que més influència i autoritat té sobre ells i elles. A través de la mirada de les famílies construiran un sistema de creences de com funciona el món, que els guiarà sobre quines coses i com es poden fer, què és l'important, etc.

D'aquest sistema de creences formaran part tant els valor prosocials, com els prejudicis i els estereotips negatius. L'adhesió al sistema de creences familiar, independentment

de com siguin de positives, permetrà al nen o a la nena sentir-se integrat, protegit i estimat dins del seu nucli familiar.

Tendiran a ser molt estrictes amb les normes independentment del context en què es donin. Aquesta rigidesa els ajudarà a ordenar el seu món i a aprendre a regular poc a poc les seves emocions.

Als 7-8 anys els jocs cooperatius permetran que desenvolupin la idea d'igualtat i cooperació.

Desenvolupament moral en la adolescència: moral racional.

A partir dels 11 anys es començarà a desenvolupar una autonomia moral que, com hem dit abans, permetrà a la població adolescent començar a independitzar-se i diferenciar-se de l'àmbit familiar, cosa que significarà molts cops entrar en un conflicte moral entre la seva família i els seus iguals.

Aquesta etapa estarà caracteritzada **per l'estadi II de la teoria de Kohlberg.**

És a partir dels 11 anys que el desenvolupament cognitiu generarà un pensament més abstracte i complex, que permetrà que tinguin en compte més factors a valorar en les seves decisions, la qual cosa significa ser cada vegada més flexible amb les regles i conceptualitzar-les en un món de variables. Per exemple, el concepte d'igualtat va passar de ser un concepte estricte, en què la igualtat significava que totes les persones tinguéssim el mateix, a considerar l'equitat. És a dir, el just és que es tinguin en compte les necessitats i les circumstàncies de cada persona.

Com es desenvolupa el judici o raonament moral?

A diferència de la primera infantesa, en l'adolescència l'individu no es limita simplement a interioritzar regles; anirà construint noves estructures racionals a través de la interacció amb el medi.

Normalment, no solem haver de reflexionar en el dia a dia sobre totes les nostres accions morals; és quan ens trobem amb situacions que enfronten dos o més valors importants quan ens veiem obligats a reflexionar i a clarificar valors. Per a això un factor de summa importància serà la relació amb els iguals, perquè en la interacció amb els iguals es donen multitud de situacions que confrontaran la persona amb diversos dilemes que l'obligaran a reflexionar sobre els seus valors.

En el període entre els **11 i els 15 anys**, que es corresponen amb l'etapa 3 del nivell convencional, serà molt important **el sentiment de pertinença al grup i això els donarà una consciència de grup**, on els interessos col·lectius tindran més pes que els individuals. Dins del grup d'amics estaran en un pla d'igualtat que els permetrà poder construir regles que tinguin un sentit i un fi, de manera conjunta, i s'allunyaran del marc dels adults, on les regles han estat imposades.

Els valors centrals en aquesta etapa seran la lleialtat, la confiança, la gratitud i l'honestedat. Això significa que és un moment en què té un pes especial el sistema de creences, normes i valors del grup social.

És una etapa de risc, perquè la persona cerca suport en les seves amistats i necessita generar una identitat social que la diferenciï dels altres; es pot adherir a grups socials extremistes, o formar-ne algun, amb discursos d'odi que reforcin el sentiment d'identitat grupal i, pel que fa a l'individu, el sentiment de pertinença. Aquests grups socials tenen unes normes i unes creences tan rígides que no permeten els processos de reflexió crítica per a construir una moralitat pròpia positiva. Per això és especialment important, per a prevenir aquestes situacions, generar des de l'escola i la família uns valors i unes creences prosocials, proporcionar espais de reflexió, i fomentar una autoestima positiva que els permetin posar límits davant les demandes de l'entorn social.

Aquesta perspectiva de grup permetrà el **desenvolupament de la consciència social, que començarà** a prendre forma a

la meitat de l'adolescència, tot coincidint amb l'etapa 4 dels estadis de Kohlberg. **Implicarà tenir en compte diversos grups socials, amb objectius i necessitats diferents, i adquirir una responsabilitat social dins la societat.**

L'obertura a d'altres sistemes morals, i la seva descoberta, col·locaran l'individu en una tessitura en què s'adonarà que hi ha altres punts de vista tan vàlids com el seu, i en què haurà d'adoptar un posicionament relativista. El bé és relatiu i depèn de múltiples factors.

Després d'aquesta «crisi» de raonament, pot passar que els/les joves es desentenguin i s'acomodin en el estadi II o que construeixin un nou punt de vista.

Aquest relativisme es correspon amb la base de l'estadi III de la teoria de Kohlberg, que rara vegada s'assoleix abans del 20 anys. En aquesta etapa l'individu accepta que la perspectiva social és relativa, i que grups diferents poden defensar valors diversos, per bé que salvaguardant els drets universals.

Comportament antisocial. Per què succeeix?

Context.

Els **comportaments antisocials o violents són conductes que atempten contra altres persones i transgredeixen les normes establertes**. Dins d'aquesta definició entenem que hi són tant els delictes més greus i la violència física com l'assetjament o els insults.

Aquests comportaments són especialment habituals en la adolescència i, si no cessen en aquesta època, se'n pot donar una generalització que provoqui que en la vida adulta esdevinguin un problema important.

Hem de fer èmfasi en la diferència entre realitzar una conducta disruptiva (un acte de vandalisme, per exemple), que pot estar

motivada per la cerca de sensacions, i un patró de comportament antisocial, en què observem que l'adolescent persisteix un cop i un altre a reptar la autoritat i transgredir els límits.

Amb l'arribada de l'adolescència el/la jove es troba amb uns canvis físics importants, però també amb una perspectiva diferent d'allò que fins llavors havia estat el seu món. Abans, allò que deien els adults era una veritat indiscutible i, si no ho era, s'havia d'acceptar igualment. Ara, jo hi puc estar en desacord i, encara més important: desobeir. Aquest reptar o desobeir (que pot ser una conducta violenta) té per a la persona adolescent uns avantatges que abans no tenia: sobretot reforça la idea d'autonomia i llibertat. I aquesta idea és el gran reforçant de l'autoestima d'aquesta etapa vital.

Com si fossin petits ratolins que premem el botó que els permet accedir al menjar, els nois i les noies adolescents tractaran de reforçar la seva vàlua personal per mitjà de la desobediència. Aquesta desobediència no tan sols és un gran estímul individual, sinó que a més a més serà reforçada, generalment pel grup d'iguals, cosa que li donarà també un valor afegit. L'adolescent que a classe li diu que no a la professora sap que haurà d'afrontar un càstig, però dir que no sumat a les mirades d'admiració dels companys fa que pagui la pena.

Conducta antisocial a les xarxes.

Les conductes desafidores durant l'adolescència depenen en gran mesura del sistema de reforç social, i aquest reforç es dona també a través de les xarxes socials.

L'Adolf, de 15 anys, publica un tuit en què es burla de com li queden els pantalons a una companya en una foto que li ha pres a classe sense que ella se n'adonés. Als 3 minuts té tres likes i dos comentaris al seu tuit que diuen: «K gran!!» i «Hahahahahaha».

Com estem veient al llarg de tot el mòdul, el desenvolupament d'una moralitat com a estructura guia permetrà que l'alumnat identifiqui, qüestionari i ajusti el seu comportament.

En aquest sentit, cal tenir present que si un adolescent es troba en un nivell convencional de moralitat (Nivell II de la teoria de Kohlberg), prioritzarà unes normes del seu grup proper per damunt de les socials.

La María, de 13 anys, es relaciona amb les seves amigues sobretot a través de temes de bellesa. Totes comparteixen un sistema de creences i de regles basades en els ideals de bellesa contemporànies. Quan la María entra a Internet publica sovint fotos i comentaris en què es burla de noies que no compleixen l'«ideal de bellesa», en els quals obté el reforç de les seves amigues en forma de comentaris i «likes».

Tot i que socialment la burla i la crítica relatives a l'aspecte físic no són adequades, per a la María té més pes la norma del seu grup d'amigues.

Els grups ens influeixen i podem arribar a confondre què està permès amb allò que per a nosaltres és correcte o està bé. Per a un adolescent pot significar la diferència entre realitzar una conducta antisocial o no fer-ho.

Quins factors prediuen aquests comportaments?

Sabent tot això, podem preveure que una/a adolescent realitzarà aquests comportaments, principalment per dos motius:

- **Perquè ha anat desenvolupant al llarg de la seva vida uns esquemes i unes actituds sobre ell/a mateix/a i sobre els altres.** Els menors estan contínuament construint la seva idea personal del món, de manera que van integrant constructes sobre el bé i el mal, com s'ha explicat abans. Depenent de quins siguin aquests constructes, tendiran en major o menor

mesura a donar suport o difondre missatges d'odi. La construcció d'esquemes nocius o discriminatoris, com també els comportaments als quan s'associen, no són fruit d'una educació estranya ni d'unes circumstàncies vitals raríssimes. Tant si vivim en una societat intercultural amb individus força diversos entre ells, com si vivim en un entorn de persones molt similars en aspecte, gustos, cultura, etc., establim categories dins de la societat i desenvoluparem unes actituds diferents per a a cada grup de persones. Aquí es troba el nostre paper com a educadors per a anar ajudant els nois i les noies i que aquestes idees, prejudicis, estereotips es vagin ajustant cada cop més als principis dels Drets Humans.

• **Perquè en un moment determinat s'ha enfadat.**

La ira no té per què comportar un problema; és sa que ens enfadem. El problema sorgeix si ens deixem portar per l'enuig i arribem a la violència. Per exemple, un adolescent pensa «No té dret a dir això» o «Ho ha fet a posta». Es pot actuar en conseqüència parlant o preguntant a l'altra persona o pot encaparrar-se amb aquesta idea i que vagi pujant la intensitat de l'enuig fins que trobi una via d'escapament. Aquesta via d'escapament poden ser agressions verbals, físiques, contextuals, etc. <https://www.youtube.com/watch?v=lpF2A8sUYz0>

Durant l'adolescència s'esdevé un canvi físic i hormonal molt important (i necessari). Si, quan són petits, els nens i les nenes no van aprenent a controlar el seu enuig, a frustrar-se, etc. el que passarà, quan se sumi a aquest enuig una més gran autonomia i una intensitat emocional (facilitada per aquests canvis hormonals) propis de l'edat, és que tindran autèntics problemes, no només per a controlar la seva conducta, sinó també per a preveure'n les conseqüències. Per això la regulació emocional, de què parlarem al mòdul següent, serà un punt primordial en el treball amb l'alumnat.

Aquests dos motius es poden donar per separat, però també alhora. És a dir, quan es tenen unes creences contra determinats grups o persones i quan es perd el control habitualment, quan podem parlar d'un/a adolescent procliu a aquesta mena d'agressions i ja no parlem d'un comportament, sinó d'un patró.

Quins factors interns poden prevenir que no es duguin a terme aquests comportaments d'una manera reiterada?

- **Autoestima.** No vol dir que, si es té una bona autoestima, no es realitzin conductes antisocials, sinó que per als nois i les noies adolescents amb baixa autoestima aquests comportaments representen una recompensa molt més gran i, per tant, és més fàcil que les duguin a terme.
- **Empatía.** La capacitat de sentir-se com se sent la persona que tenim al davant evita que portem a terme una acció que sigui nociva per a aquesta persona. A Internet no veiem la cara del nostre interlocutor o interlocutora; per tant, ens és més difícil empatitzar-hi.
- **Regulació emocional.** Com ja hem dit al mòdul anterior, la regulació emocional és fonamental per a aprendre autocontrol i resistència davant les situacions que ens causen frustració i enuig.

Si ens hi fixem, als grups en risc d'exclusió es donen moltes de les característiques que hem esmentat. Es tracta d'ambients on és freqüent trobar alumnes amb baixa autoestima, amb problemes de regulació emocional i amb idees favorables a la violència.

Això no vol dir que els comportaments com el ciberassetjament es donin exclusivament en aquestes poblacions, ni de bon tros. No obstant això, hi hem d'estar amatents quan ens trobem poblacions o alumnes on diversos d'aquests factors

són presents, perquè serà en aquests i aquestes joves on caldrà posar una especial atenció.

Quines alertes hem de tenir per a reconèixer un comportament antisocial greu?

Quan aquests comportaments representen un problema greu, cal activar protocols al centre educatiu, informa-ne els pares i acudir als professionals de referència.

Algunes pistes per a detectar un problema sever de comportament antisocial:

- Patró de repetició de comportaments disruptius durant alguns mesos.
- Desafiaments manifestos a figures d'autoritat.
- No es tracta d'un dèficit cognitiu, TDAH ni cap trastorn del desenvolupament.
- Els comportaments són rancuniosos o venjatius.
- Gravetat dels comportaments.
- Absència de sentiments de culpa.

Desenvolupament moral al centre educatiu

Tenint en compte com es produeix el desenvolupament moral, sembla inevitable associar-lo a l'educació donada als centres educatius, ja que és aquí on entrenaran els processos cognitius i emocionals que hi ha a sota de la reflexió crítica i on l'alumnat interaccionarà entre i amb els seus iguals.

Si atenem a la definició d'educació del Disseny Curricular Base (M.E.C., 1989), veurem com l'educació es troba enquadrada en un sistema de valors.

Dotar els nostres alumnes de valors dona coherència al procés educatiu, perquè això respon a la pregunta de: per què aprendre? L'ensenyament ha d'anar més enllà dels sabers i del coneixement del món; cal ensenyar a conviure en una ciutadania global de manera positiva i democràtica a partir de valors i actitud lliurement triats. I per a això cal ensenyar a reflexionar de manera crítica.

L'educació moral és entesa com «un conjunt d'accions intencionades tendents que l'alumnat construeix racionalment i autònoma els seus propis valors i les seves normes, adopti actituds coherents amb ells i es comporti de manera conseqüent» (M.E.C., 1993).

Definició d'educació del Disseny Curricular Base (M.E.C., 1989).

- La realització de l'home en la seva totalitat és l'objectiu a assolir en el procés educatiu, per damunt de l'enfocament intel·lectualista i integrant els valors de la persona com a realitat complexa.
- Cal un replantejament global de l'ensenyament a partir d'una profunda reflexió sobre els valors que han de presidir el projecte educatiu.
- Cal que el sistema educatiu respongui a les necessitats i les realitats socioculturals del seu entorn.
- L'educació es concep més com una tasca creadora i crítica que possibilita elegir i donar noves respostes alternatives, que com a simple acumulació de sabers o dades.

*«L'educació consisteix a ensenyar als homes
no allò que han de pensar, sinó a pensar».
Calvin Coolidge.*

Què podem fer des del centre educatiu i des de la docència per a afavorir el desenvolupament del judici moral?

Per a aprofundir:

Pensament Crític:
Què és i per què és important?
Peter A. Facione.

<http://eduteka.icesi.edu.co/modulos>

Perquè les nostres actuacions a l'aula tinguin un sentit, les hem de plantejar tant en el medi presencial com en el virtual, atès que és en tots dos contextos on l'alumne i l'alumna es trobaran amb conflictes o on poden dur a terme conductes prosocials.

Hem de portar a l'aula la realitat que viu el nostre alumnat i intentar integrar l'aprenentatge de cada matèria en les realitats socials que s'esdevenen, i donar visibilitat a allò que el coneixement pot aportar a la nostra societat. I, per a això, les noves tecnologies ens brinden un escenari perfecte; hi ha milers de pàgines web, blogs, vídeos, etc. amb continguts educatius o propostes socials innovadores que podem fer servir a la nostra aula per a donar exemple del bon ús de les xarxes i entrenar els processos que hi ha a sota del judici moral.

Tornant a l'exemple de la Marí, des de l'escola i la família podem construir un discurs contra els ideals de bellesa impossibles i generar creences positives sobre tots els tipus de cos que ens ajudin a prevenir aquesta mena de prejudicis i biaixos que fan tant de mal.

Altres aspectes dels quals hem de tenir cura per a afavorir el judici moral i educar en valors són:

- **Entrenar el pensament crític**, que és la capacitat per a analitzar amb criteri una informació, determinar-ne el valor i entendre-la en el seu sentit autèntic. Un

bon exemple de l'ús del pensament crític el veiem en Sòcrates (470-399 a. C.), que a través de la dialèctica plantejava preguntar sobre diverses qüestions, analitzava les respostes, les evidències i analitzava els conceptes bàsics. Tot això propiciava la cerca del coneixement crític.

L'informe Delphi, 1990 (Eduteka, 2006) exposa que pensar críticament consisteix en un procés intel·lectual que, de manera decidida, regulada i autoregulada, cerca arribar a un judici raonable. Comporta fer un procés d'interpretació, anàlisi, avaluació, inferència, explicació i autoregulació. Una bona pràctica és fer preguntes, més que no donar sempre la resposta ràpidament.

- **Propiciar un ambient de participació democràtica** de l'alumnat a l'escola, i afavorir el diàleg sobre els problemes de convivència, com també, en tant que sigui possible, la presa de decisions grupal d'aspectes relacionats amb la vida escolar.

- **Afavorir el raonament lògic** a través dels mateixos continguts de les matèries i intentar plantejar exercicis de reflexió en lloc de memorització.

- **Donar espais d'autoreflexió i autocrítica**, i generar preguntes sobre com s'han sentit en fer un exercici o davant d'un conflicte en el medi escolar; què hi podrien haver fet millor, quines dificultats han tingut o quines facilitats, etc.

- Fer exercicis en què l'alumne i l'alumna hagin **d'adoptar diversos rols**, com ara que un dia ells i elles imparteixin un tros de la classe. Això els permet de posar-se en el lloc de l'altre, racionalment i emocional, i els dota d'una informació necessària per a poder elaborar un judici moral.

- **Plantejar dilemes morals hipotètics** o portar a l'aula problemes morals reals, on de manera individual i grupal els alumnes hagin de contestar diverses preguntes que els obliguin a raonar i amb què puguin escoltar els raonaments dels altres per a veure diferents punts de vista.

- Fer exercicis que afavoreixin la sensibilització sobre els processos d'exclusió i dels discursos de l'odi que es donen a les xarxes i al context escolar, i afavorir reflexions crítiques i empàtiques.

A tall de resum

- El desenvolupament moral no és tenir unes normes sobres les quals prendre les decisions de la nostra vida. Va molt més enllà. Consisteix a créixer a través dels nostres propis encerts i errors i, sobretot, reflexionar per a aprendre precisament a fer cada vegada raonaments més difícils, de manera que siguem capaços de viure la nostra vida en funció de valors propis escollits lliurement.

- Aquest desenvolupament moral té tres estadis dins dels quals es dona un tipus de raonament específic que cada cop esdevé més complex: preconvençional, convençional i postconvençional.

- La major part dels i de les adolescents es troben en l'estadi convençional. Són capaços d'adoptar valors comunitaris en els quals entenen que prima el benestar del grup o de la societat. Sabent això, hem de tenir en compte que els valors del seu grup de referència, que seran diferents segons el grup en què es trobin, estaran presents com ho estaran també els de la família i els de la societat. Cosa que comporta en moltes ocasions una font de conflictes.

- Com que l'adolescència és una etapa vital de risc en què el sentiment de pertànyer a un grup és molt apressant, hi ha la possibilitat que els noies i les noies es vegin condicionats a afegir-se a discursos d'odi o a no ser-hi crítics.

- Si un adolescent no es qüestiona, davant de situacions concretes o dilemes, allò que està bé o malament per a ell o ella, tenint en compte valors contraposats, corre el risc de realitzar conductes antisocials com ara donar suport a missatges discriminatoris, etc.

- Aquest no és l'únic factor que porta a realitzar aquests comportaments, tot i que sí és sobre el que millor podem actuar des de l'educació. Altres raons per les quals l'alumnat es pot afegir a aquests comportaments o realitzar-los són: tenir una baixa autoestima, dificultats per a empatitzar amb altres persones i problemes en l'autocontrol i la regulació d'emocions.

- Enfocar-nos en aquests aspectes, per a guiar la nostra tasca com a docents, és el pas més important per a formar adults amb la capacitat de trobar els seus propis valors i d'aportar un valor afegit a la societat en què conviuen.

Índex

- 1.** Objectius del mòdul.
- 2.** Introducció.
- 3.** Fomentar les conductes prosocials a l'aula.
 - 3.1.** Com podem millorar la convivència a les nostres aules?
 - 3.1.1.** Fomentant l'aprenentatge de valors i actituds prosocials.
 - 3.1.2.** Educació de la competència emocional.
 - 3.1.3.** Fomentant una bona autoestima i un bon autoconcepte.
 - 3.1.4.** Entrenament d'habilitats socials.
 - 3.2.** Claus per a detectar el risc d'exclusió o d'estigmatització.
- 4.** A tall de resum.

Objectius del mòdul

- Explicar els mecanismes mitjançant els quals es produeix la participació social.
- Entendre quina relació hi ha entre els discursos de l'odi, la conducta prosocial i la participació social.
- Explicar els mecanismes que es poden fomentar des dels centres educatius per al desenvolupament de la participació social.
- Aportar algunes eines amb les quals podem fomentar un ambient inclusiu a l'aula.
- Conèixer alguns dels senyals que evidencien el risc que una persona estigui patint exclusió social.

Introducció

Com ja hem vist, el desenvolupament de la moralitat és un pas necessari per a arribar a realitzar un comportament prosocial, com ara la participació activa en una associació a través de les xarxes socials o in situ.

La moral, entesa com l'expliquem al mòdul anterior, és necessària però no suficient per a arribar a realitzar un comportament d'aquesta mena. No totes les persones moralment desenvolupades realitzen conductes prosocials, de la mateixa manera que tenir una idea per a crear un negoci no és el mateix que dur-lo a terme. Cal pensar en els possibles obstacles, cercar els clients objectius, calcular les despeses, cercar capital i, finalment, armar-se de valor i començar a crear l'empresa

La nostra societat està repleta de persones amb un judici moral desenvolupat que no s'acaben de comprometre amb

projectes en els quals creuen. Simpatitzar amb un partit polític ens hauria de portar a participar d'alguna manera en els seus projectes; no obstant això, no ho solem fer perquè ens falta un pas entre la construcció d'idees i la seva posada en marxa; entre la part cognitiva i la conducta.

Què fa que algú (un jove adolescent) participi en una ONG o ajudi la seva comunitat o la societat d'alguna manera?

Podem destacar tres factors essencials: l'adquisició de valors, la seva presa de consciència i la reflexió:

1. Els valors, perquè representen la concreció dels continguts de la moral i cadascú escull els seus en funció de les seves prioritats.
2. La presa de consciència dels valors, perquè si en el moment en què volem o devem actuar ens aturem a pensar en quins són els nostres valors, actuarem d'acord amb ells amb una més gran probabilitat.
3. La reflexió, perquè els nostres valors han de ser qüestionats i reavaluats; quan fem això els nostres valors cobren més rellevància per a nosaltres i, per tant, tendirem més a actuar en funció d'ells.

La nostra tasca com a docents és especialment significativa en aquests aspectes, si volem que el nostre alumnat es comprometi amb projectes beneficiosos per a la comunitat. Per una banda, perquè l'objectiu principal de la docència és ajudar al desenvolupament global dels individus i, per una altra, perquè l'educació en valors i la reflexió són conceptes que fàcilment poden restar units als continguts de la nostra pràctica diària.

Per això, en aquest mòdul tractarem tant dels continguts relatius a la naturalesa de la conducta prosocial, com de les eines que tenim des dels centres educatius per a incentivar aquests comportaments.

Fomentar les conductes prosocials a l'aula

L'aula i el centre educatiu són l'escenari perfecte per a aprendre i practicar moltes de les habilitats socials que posarem en marxa en la vida adulta. Tinguem en compte que no s'hi ensenyen només coneixements; també és un espai on conflueix un conjunt de persones amb cultures, creences, normes i personalitats diferents que han d'aprendre a conviure, a respectar-se, a resoldre els seus conflictes i a treballar plegades.

D'alguna manera el centre educatiu és un centre d'experimentació que permetrà que l'alumnat posi a prova les seves habilitats en un entorn segur i que després exporti al «món real» allò que ha après.

Si des de l'aula aconseguim que els nostres alumnes s'apreciïn i respectin independentment de la seva condició econòmica, capacitats, origen, sexe o orientació sexual, serà més probable que en el futur no només siguin capaços d'integrar-se en qualsevol ambient, sinó que també fomentin l'equitat i la justícia en els espais on conviuen. Si promovem les conductes prosocials i la participació social en la comunitat, serà més fàcil que en el futur els nostres alumnes participin en projectes de voluntariat. I si els ensenyem el significat de les situacions difícils, serà més fàcil que en el futur es mostrin sensibles i comprensius envers realitats socials complexes, i seran capaços d'identificar les injustícies socials.

Les creences i els valors que revelem des de l'aula marcaran les actituds que tindran en el futur com a adults.

***Un professor treballa per a l'eternitat:
ningú no pot dir on acaba
la seva influència.***

Henry Adams

Com podem millorar la convivència a les nostres aules?

Molts dels mecanismes que intervenen en la consecució d'una conducta prosocial els hem anat veient al llarg dels primers mòduls; a continuació, ens agradaria aportar algunes idees de com els podem treballar en el dia a dia, des de l'aula.

Fomentant l'aprenentatge de valors i actituds prosocials.

Els valors són creences sobre la vida que guien les nostres actituds i la nostra conducta. Són conviccions sobre allò que ens sembla valuós en la nostra vida.

Una actitud és l'avaluació que fem davant d'un objecte físic o social; és a dir, és el posicionament que adoptem i pel qual decidim si una cosa ens agrada o ens disgusta. Es compon de cognicions (informació sobre l'objecte), afectes i conductes.

Les actituds ens permeten tenir un «mapa» de com és el nostre món, posicionar-nos davant d'ell i donar coherència a les nostres accions. Ens ajuden a definir-nos perquè reflecteixen com ens relacionem amb medi on vivim.

D'aquesta manera, quan una persona té el valor de l'equitat, tendirà a tenir una actitud favorable davant la idea de compartir amb els altres i es definirà ella mateixa com una persona generosa.

Al llarg de la història cada persona va construint la seva jerarquia de valors en funció de la seva personalitat i de la seva relació amb el medi. Com comentàvem en el primer mòdul, la construcció de la identitat comporta cercar entre altres coses allò que ens motiva, que valorem i pel que decidim lluitar.

Els valors són tan importants que no només formen part del nostre autoconcepte i de les nostres fites; també influeixen en la nostra autoestima. Si actuem en contra dels nostres valors, tendirem a sentir-nos molt culpables i a tenir una baixa autoestima.

Per això, fomentar des de l'escola la integració de valors positius, a partir de la comprensió i la lliure elecció, representa ajudar l'alumnat a realitzar-se, que trobi allò que dóna sentit al que sent, necessita i cerca.

La integració de valors és un procés gradual que es duu a terme a través de l'experimentació i sobre tot perquè la persona fa un treball de reflexió i comprensió i tria allò a què dóna més o menys valor en la seva vida, que és prioritari.

Imaginem que duem a terme un projecte en què portem diversos nois i noies de 16 anys a un poblat senegalès perquè vegin com és la seva cultura, la seva manera de viure i que empatitzin amb les seves necessitats. La simple experiència no serveix perquè integrin el significat de la situació; els hi haurem de fer preguntes sobre com se senten, què pensen, com creuen que se sent la gent d'allà, quines problemàtiques pensen que tenen, etc. i animar-los que ells també resolguin els seus dubtes.

Com més conscients siguem dels nostres valors i més presents els tinguem en el nostre dia a dia, més tendirem a actuar conseqüentment amb ells. És a dir, la reflexió i la presa de consciència dels nostres valors ens faciliten realitzar conductes prosocials.

Educació emocional:

Les emocions són l'eina que tenim per a poder conèixer les nostres necessitats i les dels altres i ajustar-nos al medi en què vivim. Sense la ira, no sabríem que alguna cosa està sent injusta i, sense la por, no sabríem que alguna cosa és perillosa.

Normalment durant la infantesa i l'adolescència cada persona ha de fer un procés de conèixer com es desenvolupen les emocions en el seu cos, davant de quines situacions, quines coses l'ajuden a tranquil·litzar-se, etc., però per a fer aquests aprenentatges cal que l'orientin.

L'objectiu de la regulació emocional és poder posar raons a les emocions que sentim per a cercar una estratègia adaptativa davant les demandes del'entorn.

Si des de l'aula integrem en el dia a dia el treball amb les emocions, estarem fomentant d'una manera natural que els nostres alumnes indaguin sobre què senten i per què se senten així.

Algunes idees per a treballar les emocions de de l'aula.

- **Utilitzar un llenguatge emocional:** intentar integrar en el nostre discurs del dia a dia com ens sentim i com creiem que se senten els i les nostres alumnes. Per exemple, si quan demanem que memoritzin un temari que sabem que és tediós els diem que sabem que potser se sentiran frustrats al principi, però que és normal, perquè és difícil, i que no desisteixin, estarem prevenint que si no se'n surten pensin que no són capaços (perquè se'n recordaran i pensaran que el temari és difícil, però important) i fomentarem que persisteixin en aquesta tasca.

- Ajudar-los, quan tenen un conflicte o un problema, a **identificar i a regular les seves emocions amb les preguntes següents:** Quina emoció sents? Posar-li un nom a l'emoció i descriure-la en paraules és el primer pas per a reconèixer-la i redreçar-la al lloc adequat. Per què creus que et sents així? L'objectiu és esbrinar quina situació ha originat l'emoció, a quines persones o llocs està associada, si prové d'un fet recent o passat, etc. Què et suggereix aquesta emoció? L'emoció té un sentit

Material per a treballar les emocions:

Educació emocional

<http://www.educandoenigualdad.com/portfolio/habilidades-psico-sociales-para-el-profesorado/>

i un fi, que és restablir l'equilibri. Si aconseguïeu que reconegui el motiu de la seva aparició, serà més fàcil resoldre el conflicte. Així mateix, has d'atendre aquesta emoció i permetre't expressar-la (plora, parla, riu...). Què faràs per a resoldre el conflicte?

- **Preguntar com s'han sentit en finalitzar** algun treball en equip o en solitari
- Plantejar exercicis a classe on hagin d'explicar algun aspecte personal i com se senten.
- Potenciar **l'expressió d'emocions positives**, tant del professorat com de l'alumnat.
- Ensenyar el paper que tenen els pensaments en les emocions i com detectar quan estem pensant malament.

Algunes idees per a treballar l'empatia:

- **Afavorir que els nostres alumnes pensin en qualitats positives dels companys:** quan valorem positivament a algú, tendim a mostrar-nos més oberts i empàtics amb ell/ella.
- **Fer activitats d'enfortiment grupal:** fer activitats en equip on hagin de treballar tots en un mateix projecte no només és positiu per a entrenar habilitats de treball en grup, sinó que també afavoreix el sentit de pertinença i la tendència a protegir les persones que formen part del grup.
- **Afavorir la tolerància i el respecte a la diversitat d'opinions:** educar en el respecte a la diferència d'opinions emmarcades en la comprensió emocional; és a dir, que la persona sigui capaç d'entendre que no estar d'acord amb allò que pensen els altres no vol dir

que no pugui empatitzar amb les seves emocions. Un exercici positiu pot ser demanar-los que defensin la posició contrària a la seva.

- **Generar preguntes sobre com creu que se sent l'altre**, com se sentiria ell/a en la mateixa situació, etc.

Fomentant una bona autoestima i un bon autoconcepte.

Definim l'autoconcepte com el plec de característiques amb què es defineix una persona. L'autoestima seria el grau de satisfacció que tenim en relació amb cadascuna d'aquestes característiques.

Aspectes importants per a fomentar una bona autoestima i un bon autoconcepte.

Si volem ajudar el nostre alumnat perquè desenvolupi la seva competència emocional, un aspecte essencial és **mostrar-nos accessibles** perquè ens puguin explicar els seus problemes i orientar-los. Una cosa tan senzilla com dir al començament del curs que poden comptar amb tu i que la porta del teu despatx és oberta, si necessiten qualsevol cosa tant escolar com personal, pot marcar una gran diferència.

- **Sentit de seguretat:** quan tenim la sensació que estem en entorns segurs és quan som capaços de posar-nos a prova i atrevir-nos a fer coses noves; podem aprendre identificant el nostre punts febles i forts, sense témer ser rebutjats. Els centres educatius són un escenari perfecte, ja que són espais segurs però impliquen un repte més gran que l'àmbit familiar.

- **Sentit d'identitat:** s'aconsegueix quan els altres ens accepten i ens reconeixen com a éssers únics, i empatitzen amb les nostres emocions entenent les nostres circumstàncies. Seria el contrari de l'alienació. Els educadors solen ser experts a donar als alumnes un sentit d'identitat per tal com coneixen les facilitats i les dificultats que tenen, tot donant espais individuals on poden exposar els seus dubtes i les seves inquietuds.

- **Sentit de pertinença:** els humans som éssers sociables per naturalesa; ens desenvolupem en grup i necessitem sentir-nos-en part emocionalment i funcional. És a dir, necessitem sentir que els altres ens accepten i que complim una funció dins del grup que en promogui el desenvolupament i el benestar. Per això és tan important que dins del centre educatiu es promogui la participació inclusiva de tot l'alumnat.

- **Sentit de propòsit:** proposar-se i consolidar fites i objectius vitals ens ajuda a projectar-nos en un futur millor, i ens motiva per a anar millorant de mica en mica. L'estructura del centre educatiu és, per ella mateixa, on es concreten les fites i els objectius personals. És a través dels centres educatius on cada alumne i alumna anirà dissenyant el seu futur, i experimentarà amb tots els coneixements que se li brinden.

- **Sentit de competència:** sentim que tenim capacitats i fortaleces quan els altres ens reconeixen els èxits i ens donen responsabilitats, i també quan ens permeten equivocar-nos.

Resolució de conflictes:

- **Proporcionar espais privats de resolució de conflictes:** moltes de les discussions que es produeixen als centres educatius empitjoren perquè es donen en un espai bulliciós i públic, que no permet

que les persones implicades puguin parlar i entendre's. Per això és positiu posar espais privats, d'escolta i resolució de conflictes, a disposició dels alumnes.

- **Servei de mediació:** una altra de les estratègies que funcionen molt bé és posar-hi un servei de mediació portat per alumnes de cursos superiors. Actualment es poden trobar moltes guies per a instaurar als centres educatius aquesta mena de serveis. L'objectiu seria entrenar alguns alumnes perquè hi actuïn com a mitjancers; aquesta idea és beneficiosa perquè els alumnes són ajudats per companys que els entenen millor, entrenen habilitats com la negociació i fomenten el desenvolupament de l'empatia.

- **Mai no donar la solució:** els adults tenim el mal costum de tendir a donar la solució i, malgrat que a curt termini sigui el més ràpid, no permet que els adolescents aprenguin a resoldre les coses per ells mateixos. Sempre és millor orientar-los amb preguntes obertes perquè ells aprenguin a reflexionar i decideixin què s'ha de fer.

- **Ensenyar-los a negociar:** podem utilitzar molts dels conflictes que sorgeixen en el dia a dia per a ensenya-los a negociar. Entrenar l'escolta activa, l'exposició de motius, la connexió amb les emocions de l'altre, els efectes i les conseqüències d'un punt de vista o altre...

Material per a instaurar al centre un servei de mediació:

https://www.google.es/url?sa=t&rc=t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0ahUKewjtvMfNxZHWAhUKC-MAKHdz4DdsQFgggtMAE&url=https://www.eskolabakegune.euskadi.eus/2Fc/2Fdocument_library/2Fget_file/3Fuuid%3Da03764ed-f2bc-4947-9871-22db-2c0e8e14%26grop%3D2211625&usq=AFQjCNGXfs8T-gzYsPIY4kBLflb_P2ous-g

Assertivitat:

- **Ensenyar i practicar els drets personal:** Mostrar als alumnes quins drets assertius tenim tots és quelcom purament beneficiós. Ens ajudarà que ells sàpiguen què poden fer i què poden demanar als altres.

Els podem mostrar una llista com aquesta (*vegeu la taula «llista de drets assertius»*) i fer exercicis en què s'enfrontin a resoldre els dilemes que susciti cadascun dels drets. A través del diàleg i el debat, l'alumnat podrà

reflexionar sobre la veracitat d'aquests drets i assumir-los així, cadascun d'ells, d'una manera més conscient.

- **Fer crítiques:** Podem educar a realitzar crítiques i peticions de manera respectuosa, per tal que cap dels intervinents en surti perjudicat, Fent èmfasi en els fets observables, plantejant iniciatives, expressant sentiments personals i empatitzant amb el receptor de la crítica.

- **Afrontament de les crítiques:** Rebre crítiques o peticions de canvi, tant com fer-les, demana que ens posem en el lloc de l'altre; cal ser conscients dels drets assertius que tots tenim. Hem d'ensenyar els adolescents a diferenciar entre crítiques fonamentades i crítiques sense fonament, perquè siguin capaços d'acceptar-ne unes i rebutjar-ne d'altres.

Plantejant dilemes, utilitzant els espais que hem comentat abans, recordant les fórmules de cortesia com ara no interrompre o intentar comprendre el missatge complet, etc.

- **Negatives:** Negar-se a coses que no volem fer costa molt d'esforç a una gran part de la població adulta, donat el caràcter pejoratiu que la negació per a la societat. Dir «no» permet que respectem els nostres drets i interessos; per a un alumne en ple desenvolupament de la seva identitat es fonamental aprendre a fer-ho a per a resistir les pressions del grup. Des de l'aula podem fer de model per al nostre alumnat i negar-nos a peticions que ens facin d'una manera educada i contundent.

Ens podem entrenar a utilitzar la tècnica del disc ratllat: Explicar la primera vegada que ens demanen alguna cosa els motius que tenim per a dir que no i negar-nos-hi Les vegades següents que se'ns insisteixi,

Claus per a ensenyar a negociar (Fisher i Ury, 1981):

1. Dirigir i centrar la negociació en allò que interessa totes dues parts. Un dels errors més comuns és que ens posicionem en una única solució i que vivim qualsevol canvi com una derrota, cosa que dificulta la negociació.

2. Separar les persones del problema: tendim a identificar l'altre amb el problema; és a dir, si tenim un conflicte (tots dos volem la pilota), tendim a identificar l'altre com a problema (el problema és que el Juan és un egoista), sense empatitzar amb les seves necessitats. És important que tots dos compreguin els interessos de l'altre.

3. Generar moltes alternatives de benefici mutu: intentar que pensin en moltes alternatives (com ara fer un exercici de pluja d'idees o brainstorming) ajuda a focalitzar-nos en la resolució i fomenta el treball en equip, ja que estem pensant plegats com resoldre el problema.

És important que el nostre alumnat s'adoni que per a resoldre un conflicte és més beneficiós cooperar en la cerca de solucions que generar una discussió sense fi.

mantindrem la serenitat i repetirem el mateix discurs sense aportar-hi res de nou, i tornarem a denegar la petició. Les vegades següents que se'ns insisteixi, reduïrem progressivament el contingut del discurs fins a arribar, si cal, a la simple negativa i romandrem al lloc tranquil·lament.

Llista de drets assertius

1. Tinc dret a ser tractat amb respecte i dignitat.
2. Tinc dret a tenir i expressar les meves pròpies idees.
3. Tinc dret a demanar informació i aclariments.
4. Tinc dret a aturar-me i a pensar a abans d'actuar.
5. Tinc dret a experimentar i a expressar els meus propis sentiments, com també a ser-ne l'únic jutge.
6. Tinc dret a dir «no» sense sentir culpa.
7. Tinc dret a demanar allò que desitjo.
8. Tinc dret a tenir les meves pròpies necessitats i que aquestes siguin tan importants com les dels altres.
9. Tinc dret a no satisfer les necessitats i expectatives d'altres persones i a comportar-me d'acord amb els meu propis interessos.
10. Tinc dret a no avançar-me als desigs i necessitats dels altres i a no haver-los d'intuir.
11. Tinc dret a protestar quan se'm tracta injustament.
12. Tinc dret a sentir i a expressar dolor.
13. Tinc dret a no estar pendent de la bona voluntat dels altres.
14. Tinc dret a triar entre respondre i no fer-ho.
15. Tinc dret a canviar d'opinió o a canviar la meua manera d'actuar.
16. Tinc dret a no haver-me de justificar davant dels altres.

17. Tinc dret a cometre errors.
18. Tinc dret a fer menys d'allò que sóc capaç de fer.
19. Tinc dret a decidir què faig amb les meves propietats, cos, temps...
20. Tinc dret a gaudir i a passar-m'ho bé.
21. Tinc dret al meu descans i a l'aïllament quan jo ho decideixi.
22. Tinc dret a tenir èxit i a superar-me, superant i tot els altres.
23. Tinc dret a no ser assertiu.

Treball en equip i aprenentatge corporatiu:

Fomentar activitats en equip cooperatives, de manera complementària a altres activitats d'aprenentatge, té molt avantatges:

- Augmenta la sensació de pertinença al grup (i amb això millora l'autoconcepte i l'autoestima).
- Millora les habilitats socials en incrementar-se el temps d'interacció social.
- Genera un espai menys estructurat d'aprenentatge que permet entrenar habilitats de planificació i coordinació de projectes.
- Prevé l'exclusió social, perquè garanteix que tothom interactui de manera positiva, i perquè distribueix l'èxit.
- En establir-se un espai de cooperació, no competitiu, permet integrar el valor de solidaritat i dóna espai perquè els alumnes s'ajudin entre ells, ja que persegueixen el mateix objectiu.

Millora la motivació envers l'aprenentatge i permet ampliar les fonts d'informació en integrar punts de vista de tots els companys i companyes.

Material sobre procediments d'aprenentatge cooperatiu:

Hi ha moltes guies que mostren els procediments d'aprenentatge cooperatiu.

https://www.google.es/url?sa=t&rc=t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=11&ved=0ahUKEwjgeDf8ZLWAh-VkBMAKHxcRDRgQFghZMAo&url=http%3A%2F%2Fwww.madrid.org%2Fdat_capital%2Fupe%2Fimpresos_pdf%2FAprendizajeCooperativo2012.pdf&usg=AFQjCNFE45A3Yx-Joj-wVbGW6FdYT0_tlg

Normalment l'aprenentatge cooperatiu es basa en la divisió per equips dels alumnes de la classe (és important que divideixi aquests equips el professor, de manera que cada vegada siguin diferents i es fomenti la integració de tots els alumnes), la proposta d'una tasca i la recompensa a l'equip pel resultat.

Assumpció de la responsabilitat.

La responsabilitat és l'altra cara de la moneda de la llibertat. Ser autònom significa poder decidir què pensar i com actuar, però això comporta un exercici de responsabilitat.

Ser responsable significa prendre decisions de manera conscient i conèixer les conseqüències dels nostres actes.

Educar en la responsabilitat des del centre educatiu significa construir vies i mitjans perquè l'alumnat pugui decidir sobre alguns aspectes, ser autònom i, per tant, se'n responsabilitzi.

Proposar que l'alumnat faci projectes, com l'elaboració d'un diari o la participació en equips en concursos, significa donar-li un mitjà perquè decideixi, expressi les seves idees i se'n responsabilitzi.

Claus per a detectar el risc d'exclusió o d'estigmatització

El primer que hem de tenir en compte, si volem detectar si el nostre alumnat adolescent es troba en risc, és la diferència entre claus i evidències. De la mateixa manera que els signes de malaltia en són prova evident irrefutable, les evidències són manifestacions inequívokes que, per exemple, una alumna està sent víctima d'exclusió. En podria ser un exemple veure que en el seu entorn s'estan produint missatges d'odi adreçats a ella o a la seva població de referència.

D'altra banda, les claus que ara veurem serien l'equivalent als símptomes d'una malaltia. Si una persona té un conjunt de símptomes (febre, dolor muscular i malestar general)

pot encabir-se en un gran grup de malalties, des de les més lleus fins a malalties autoimmunes greus. D'aquesta manera, les claus que us oferim constitueixen avisos perquè els dediquem una atenció més exhaustiva en l'alumnat en què les notem; així, com més símptomes hi detectem més amants hauré d'estar per a saber si són víctimes d'exclusió social.

Baixa autoestima.

Diversos estudis assenyalen una relació directa entre les persones que són excloses socialment i una autoestima danyada.

Educar en la llibertat i la responsabilitat. Una tasca complexa.

Antonio Bernal Guerrero.
Universitat de Sevilla.

https://www.google.es/url?sa=t&rc=t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=10&ved=0ahUKEwitk6q_85LWAh-VpJ8AKHUvQBuoQFghGMAk&url=https%3A%2F%2Fdialnet.unirioja.es%2Fdescarga%2Farticulo%2F4147407.pdf&usg=AFQjCNG-f57bdfCSv0JPjBnuL7h9m1GDpg

Com ja hem explicat diverses vegades al llarg de la guia, la necessitat del nostre alumnat de tenir una autoestima positiva és essencial per a tenir un desenvolupament psicològic adequat, per a realitzar conductes prosocials i per a ser resilients davant l'adversitat. Per això hem de ser fonamentalment curosos amb l'autoestima del nostre alumnat, perquè si ens adonem que algun alumne sent que alguna cosa no està bé amb ell mateix pot ser símptoma d'un desajust social important; pot estar vivint una situació d'exclusió.

Canvis bruscos d'identitat de grup.

Com ja hem vist, per als noies i les noies adolescents cal desenvolupar una identitat de grup, i aquesta identitat de grup que escolliran estarà molt determinada pels contextos en què es desenvolupen, la imatge que tenen d'ells mateixos, les seves vivències, etc.

Resiliència:

Capacitat humana que permet sobreposar-se a situacions vitals adverses, com ara la mort d'un ésser estimat.

Com a part d'un grup social, els adolescents seran víctimes de discursos d'odi cap al seu grup en la mesura que accedeixin a aquests missatges i faran front a aquesta forma d'exclusió d'una d'aquestes dues maneres:

- La primera consisteix a adoptar amb més força la identitat de grup que està sent estigmatitzada.

Així, l'adolescent és recolzarà en persones del seu grup per a fer front a aquests missatges, evitarà el contacte amb vincles potencialment agressius i obtindrà l'esforç que atorga el sentir-se part fonamental d'un grup.

- La segona opció consisteix a intentar encaixar en els rols aspectes i leitmotius del grup majoritari, per tal que per mitjà de canviar el seu comportament, els seus valors, maneres de pensar... obtingui la sensació d'«estar

a recer» de les crítiques, els prejudicis, estereotips, estigmatitzacions, etc. Aquesta segona opció comporta habitualment problemes emocionals i d'identitat, perquè la persona es veu «obligada» a realitzar un canvi de repertori d'actuació amb els quals estava còmoda, i l'adaptació genera dissonàncies entre allò que creu i allò que fa; genera el malestar o conflicte interior que hem comentat.

Aquests canvis ens poden resultar útils per a detectar que un alumne o una alumna està sent víctima d'exclusió. És important destacar que el canvi no és dolent; són dolents els missatges que està rebent. El canvi no és més que la resposta que cal davant d'alguna cosa tan danyosa. Per això aquests canvis bruscos són el símptoma a través del qual sospitem l'exclusió, i la resposta consisteix a alliberar l'alumnat dels missatges d'odi.

Diverses manifestacions psicopatològiques.

L'exclusió social és un factor d'estrès dels més potents. Genera que la persona no se senti acceptada i que tingui una imatge negativa d'ella mateixa i del seu grup de referència.

L'estrès com a tal constitueix un dels principals mals del segle XXI, però les conseqüències de l'exclusió no es redueixen a això, ja que l'estrès genera una despesa de recursos emocionals que comporta la conseqüent vulnerabilitat a patir problemes psicològics.

Els problemes dels adolescents envers els quals hem d'estar més atents són: depressió, episodis d'ansietat, pors o fòbies, dificultats acadèmiques, conductes de risc, conductes disruptives, trastorns de l'alimentació i queixes somàtiques freqüents.

Mentides i ocultacions.

Al verse como parte de un grupo minoritario, sobre todo cuando se trata de constructos internos como ideas políticas,

En veure's com part d'un grup minoritari, sobretot quan es tracta de constructes interns com ara idees polítiques, religioses, actituds, etc., és comú que intentin ocultar totes aquestes realitats i, com a conseqüència, pateixin les dificultats que comporta aquesta ocultació. Per exemple: estan constantment en alerta, a l'aguait que algú es pugui assabentar de com són; s'inhibeixen socialment, de manera que minimitzen el risc de revelar continguts personals; són excessivament complaents, i fan i diuen allò que creuen que vol el grup majoritari.

A tall de resum

Les conductes prosocials són el motor d'una societat empàtica. Són els comportaments que ajuden la societat pel simple fet de desitjar un bé per a ella, sense demanar-ne res a canvi.

Aquestes conductes es fonamenten primer en un correcte desenvolupament moral i, en l'adquisició i l'ús dels valors.

Cadascun dels nostres alumnes triarà els seus propis valors i els donarà prioritat segons els seus interessos personals. En funció d'aquesta «llista» actuaran en conseqüència si es pregunten sovint què és importants per a ells, quins són els principis pels quals es regeix el seu comportament, com creuen que haurien de ser les coses... i això donarà lloc a conductes prosocials.

Les conductes prosocials a Internet i sobretot a les xarxes socials tenen repercussions molt importants a la vida offline. Com més participació tingui la pàgina d'una xarxa social d'una associació dedicada a la comunitat, a més persones arribarà i més fàcil serà que realitzi la tasca social que pretén.

Si volem ajudar l'alumnat a créixer en aquest aspecte, hi ha una munió d'eines per a posar en pràctica a l'aula que ens poden ajudar a treballar l'empatia, les habilitats socials,

l'assertivitat, l'emocionalitat, etc. Moltes d'aquestes eines es poden trobar a la Guia per a noies i nois que viatgen per la galàxia del ciberespai que os oferim com a material de suport a aquesta guia.

Tenir en compte aquestes estratègies per a promoure la millora del nostre alumnat és aportar garanties per a la seva salut, però també hi hem de reconèixer els símptomes d'exclusió social per a poder posar en marxa les accions necessàries que acabin amb aquesta situació, per una qüestió de justícia i de garantia de la igualtat d'oportunitats, principis bàsics del nostre sistema educatiu i de la nostra societat.

És fonamental entendre que tenir un alumnat que sap resoldre conflictes, que té una autoestima positiva i que és capaç de reconèixer i regular les seves emocions és tenir un alumnat que tendirà menys a les agressions i que serà més impermeable als discursos d'odi.

Entrenar-nos a educar en aquests conceptes és una tasca exigent, però repercutirà significativament en la manera de veure el món que té el nostre alumnat.

Mòdul 4. Educació en el bon ús d'Internet i de les xarxes socials.

Índex

- 1.** Objectius del mòdul.
- 2.** Introducció: les TIC com a a eina per al creixement personal i la conducta prosocial.
- 3.** Dificultats que ens trobem en l'ús de les xarxes.
 - 3.1.** Què podem fer des dels centres educatius per a ajudar els i les nostres alumnes a un millor ús d'Internet i de les xarxes socials?
 - 3.2.** I per què fer front als discursos d'odi que es donen a Internet?
 - 3.3.** Què podem fer per a ensenyar-los a manegar aquells discursos de l'odi que els afecten?
- 4.** El desenvolupament de la identitat a l'adolescència. Quin paper hi tenen les xarxes socials?
- 5.** Fomentar la participació i el compromís social a través de les TIC.
 - 5.1.** Aspectes a tenir a compte per a fomentar la participació social a través de les xarxes.
 - 5.2.** Algunes propostes per a fomentar la participació social.
- 6.** A tall de resum.

Objectius del mòdul

- Fomentar la comprensió de les dificultats que pot tenir l'alumnat en el maneig adequat de les TIC.
- Promoure la reflexió sobre com educar en el bon ús de les xarxes socials i d'Internet.
- Aportar estratègies per a ensenyar a com fer front als discursos de l'odi.
- Entendre com afecten les xarxes socials en el desenvolupament de la identitat.
- Aportar algunes propostes per a fomentar, per mitjà de l'ús de les noves tecnologies, el compromís i la participació social.

Introducció Les TIC com a eina per al creixement personal i la conducta prosocial

El món en què creix el nostre alumnat és un món virtual, és un món on les formes d'interacció social són diferents. Pensem que les normes que existeixen en el nostre dia a dia són fàcilment traslladables a les xarxes, sense adonar-nos que les normes que regeixen el medi virtual són diferents.

Què és privat i què és públic?, quins aspectes del meu dia a dia he de compartir per a ser una persona socialment exitosa?, quant de temps he de trigar a contestar perquè m'hi tinguin en compte?, què és perillós i què no ho és?, i així podríem continuar amb un miler de preguntes la resposta a les quals està cercant la societat en aquests moments.

***Internet és el primer invent de la humanitat
que la humanitat no entén.
El més gran experiment d'anarquia que hem tingut.
Eric Schmidt.***

Això significa que els nois i les noies adolescents viuen actualment en un context del qual els adults no els hem explicat les regles. De la mateixa manera que en el dia a dia eduquem i donem missatges de com han d'actuar davant de diversos perills o en situacions socials quotidianes (com ara quan surten d'excursió, que els donem missatges com «No te n'allunyis», «Ajuda el senyor amb el cotxet del bebè», etc.), hem de traslladar el missatge envers les xarxes i promoure'n l'ús segur i responsable.

Si atenem a aquesta realitat, ens adonarem que sembla que els adults intentem posar regles en el món digital sense tenir en compte, ni conèixer, com és el món on viuen; això comporta un conflicte entre allò que interpretem com a saludable i les demandes socials que ells perceben.

Ens queixem sovint que passen hores jugant a videojocs, desatenent els deures, i que demanar-los que desconnectin representa un gran conflicte. Entenem els adults què signifiquen els videojocs per a ells pel que fa a la part social i emocional?

Entendre les dificultats i demandes que hi ha a les xarxes ens ajudarà a posar-hi regles i dotar-los d'eines perquè hi puguin fer front.

I, d'altra banda, coneixem totes les possibilitats que ofereixen les xarxes de creixement personal, de suport als altres i de desenvolupament comunitari? La nostra ment ha d'enlairar-se del món «offline» i ensenyar que els valors prosocials també s'apliquen a la xarxa.

Amb Internet la perspectiva educativa i les estratègies pedagògiques s'amplien, es generen nous espais de creació, exploració i anàlisi que complementen i magnifiquen les activitats i els aprenentatges del centre educatiu.

Les noves tecnologies enriqueixen la manera d'ensenyar i afavoreixen que els i les alumnes adoptin un rol actiu en

l'aprenentatge, mitjançant la participació en la selecció de la informació en funció dels seus valors i dels seus interessos. Per això cal fomentar tenir interès per mirar d'aprendre, cal fomentar l'interès pel món amb la incorporació d'actituds i d'ideals que endrecin l'ús de les xarxes.

En un sentit, Internet és com el descobriment de la impremta, només que és força diferent. La premsa ens va donar accés al coneixement registrat. Internet ens dona accés no solament al coneixement, sinó a la intel·ligència continguda als cranis de les persones, l'accés a la intel·ligència de la gent sobre una base global. Don Tapscott.

Obrir-nos camí cap a cultures i vides altres que les nostres ens permetrà conèixer la diversitat i gaudir-ne, cosa que és un valor afegit per al desenvolupament de les capacitats i les fortaleces personals.

En aquest mòdul intentarem entendre quines dificultats es troben els i les joves en el medi digital, per a poder-los dotar d'eines i de normes amb les quals fer-los front i promoure'n l'ús responsable. Parlarem de com aprofitar els avantatges que ens dona aquest món per al desenvolupament personal, tot afavorint l'autoestima positiva, l'obertura al coneixement, la socialització, etc. i de com fer-ne ús per a afavorir la consciència i la participació social.

«Som un veler enmig del mar; el timó és la nostra Raó, i les nostres veles juntament amb el vent són la passió que ens impulsa. Si només tenim un timó, per més que el moguéssim estaríem estancats enmig del mar, i si només tinguéssim veles aniríem sense rumb, a la deriva. Per aquest motiu, raó i passió, cervell i cor, pensaments i emocions han d'anar plegats i en equilibri, perquè la nostra Passió dona l'impuls i la nostra Raó el guia». Khalil Gibran.

Dificultats que ens trobem en l'ús d'Internet

Els joves i els adolescents s'estan formant i aprenen les regles del joc del nostre món; això comporta que hi hagi qüestions que els costa d'entendre i d'afrontar. Algunes de les característiques del món virtual que ens hem de plantejar són:

- **Font d'informació infinita.**

Un dels punts forts d'Internet és que la informació és infinita; hi ha accés a tot i s'hi pot «penjar de tot». Això comporta **que cal aprendre a seleccionar la informació; no tot és vàlid.**

Això genera que tenen accés a continguts que, atès el seu nivell de desenvolupament, els costa d'encaixar i que poden afavorir que interioritzin creences nocives sobre ells i elles mateixos i sobre la societat.

Un clar exemple d'això són els ideals de bellesa impossibles que apareixen arreu i que estableixen què és un cos desitjable i què no ho és. Per a una jove que s'està descobrint ella mateixa a través dels altres i que necessita sentir-ne apreciada, veure's immersa en aquest missatge és molt senzill. I això tant si compleix amb els ideals com si no, perquè basarà la seva autoestima en una cosa tan fràgil com el físic.

Per això és tan important que interioritzin que no tots els missatges són encertats, tot i que provinguin de les empreses o persones més influents. Propiciar des del centre educatiu el desenvolupament moral ajudarà que filtrin la informació.

- **Habitució a missatges violents i discursos de l'odi.**

En estar exposats a tanta informació, ens habituem

a rebre missatges que poden dissimular o ocultar el discurs de l'odi i no ens adonem del mal que ens fan.

Inversament, des del centre educatiu podem contrarestar aquest efecte. Amb accions de sensibilització els podem ajudar a identificar i a denunciar aquests missatges, fer-los-en partícips i educar-los en el sentit que, de la mateixa manera que tots els ciutadans i ciutadanes hem de tenir cura dels espais públics, també n'hem de tenir dels espais socials a les xarxes per tal de propiciar àmbits saludables per a tothom.

- **Distància afectiva.**

Darrere de cada missatge hi ha una persona que, en la seguretat de casa seva, penja els seus pensaments o les seves fotos sentint que res de dolent no ha de passar. **En no estar-ne exposats de manera directa a les conseqüències, el nostre cos no desferma les emocions que ens indiquen que alguna cosa va malament.**

Quan hi pengem un pensament que pot ser ofensiu per a altres persones, en no veure de manera directa la resposta de dolor, de tristor o d'enuig, no ens adonem del mal fet, ni ens en responsabilitzem. Passa el mateix quan hi pengem intimitats, com ara una foto, que ens exposa que ens facin mal.

Per això cal ensenyar les conseqüències que tenen els missatges nocius a les xarxes, tant per a nosaltres com per a les altres persones. **Podem fer servir la raó per a compensar la manca d'emoció.**

- **Fusió món privat i públic.**

Al món presencial la diferència entre allò que és privat i allò que és públic és molt clara; la marquen les parets. Al món virtual no hi ha parets; més encara tenint en compte que per als «nadius digitals» les noves tecnologies estan tan fusionades en el dia a dia. Gairebé

sembla que, si no hi penges fotos de festa, vol dir que no has estat de festa. Per això, cal ajudar-los a reflexionar sobre què és privat i què és públic.

La conceptualització d'allò que és privat és diferent per a cada persona, i cadascú s'ha de responsabilitzar d'aquells aspectes de la seva vida que vulgui donar a conèixer. Responsabilitzar-se significa ser conscients de què comporten les nostres decisions i assumir-ne les conseqüències.

Privat és tot allò que no hi hauria de ser en una xarxa social. I què és públic? L'espai públic és un espai simbòlic on s'expressen i intercanvien les opinions de les persones; els espais públics fan possible el desenvolupament de la societat per mitjà de compartir el coneixement. Internet és un bon espai per a aquesta finalitat, perquè permet transmetre informació en múltiples formats (vídeo, música, etc.) que enriqueixen el nostre món.

- **Fusió realitat-ficció.**

Les xarxes socials se'ns presenten al davant com una mostra de què són les vides de les persones, com una finestra des de la qual mirem i en traiem conclusions. **Tendim a pensar que allò que veiem és un reflex fidel de la realitat.**

Objectivament allò que es presenta a les xarxes socials no té per què estar associat a la realitat. El problema és que, normalment, no ens hi parem a pensar i en traiem judicis i conclusions que estan més aviat associats a les nostres pròpies experiències, pors, expectatives i creences, les de cadascú.

No tenir això en compte fa que caiguem en molts errors que ens porten a enfortir els nostres prejudicis i que ens afecten en les nostres relacions

socials. Que una persona surti molt somrient en una foto no vol dir que en aquell moment fos molt feliç, de la mateixa manera que tenir-hi molt seguidors no significa tenir una gran vida social.

Aquesta dificultat és especialment punyent durant l'adolescència perquè, per la seva etapa evolutiva, els adolescents tendeixen a focalitzar-se i a donar molta importància a tot allò que tingui a veure amb l'àmbit social, i tendeixen a aferrar-se als seus pensaments com si fossin una veritat indiscutible. Per això els hem de fer veure que no hem de treure conclusions precipitades de tot allò que veiem o llegim, perquè pot tenir múltiples explicacions i significats.

Què podem fer des del centre educatiu per a ajudar l'alumnat a utilitzar millor Internet?

De la mateixa manera que en el dia a dia al centre educatiu ensenyem els alumnes a conviure de manera solidària i pacífica i a tenir cura dels espais públics, els hem d'ensenyar el mateix pel que fa als espais virtuals. Per a això proposem algunes idees:

- Introduir al currículum escolar un espai per a l'ensenyament del bon ús de les xarxes i la prevenció dels discursos de l'odi a Internet.
- Crear debats sobre què és la privacitat a les xarxes. Ensenyar que les xarxes no supleixen el contacte real entre les persones, que són una eina per a difondre i acostar idees.
- Crear espais virtuals des del centre educatiu que serveixin per a complementar els aprenentatges i com a exemple de què és un espai virtual saludable.
- Fomentar el raonament crític a través de crear espais de reflexió i de debat sobre temes d'actualitat.

- Educar en valors prosocials.
- Crear espais de conscienciació i informació per a pares, mares i cuidadors/es.

I per què fer front als discursos d'odi que es donen a Internet?

- Sensibilitzar-los, a través de mostrar exemples que hi ha a les xarxes, sobre el dany que produeixen els discursos de l'odi.
- Responsabilitzar-los de denunciar els discursos de l'odi que es trobin a Internet i ensenyar-los com fer-ho.
- Crear espais perquè puguin denunciar qualsevol agressió que hagin patit o que hagin vist a través de les xarxes de companys o companyes del centre educatiu.
- Crear, el professorat, un protocol d'actuació si es produeixen agressions o discursos de l'odi a través de les noves tecnologies, on es proposin activitats de reflexió i conscienciació en grup sobre les conseqüències d'aquests missatges.

A l'institut públic de Las Nieves, entre els companys i companyes de la classe de 2n A s'ha posat de moda un videojoc violent. Un professor s'assabenta a través de les converses al pati que hi ha un grup de nois amb clar tarannà masclista. Què hi podria fer el professor per sensibilitzar-los i conscienciar-los?

Què podem fer amb el nostre alumnat per a ensenyar-lo a manejar aquells discurs de l'odi?

Quotidianament rebem missatges que ens fan mal i minen la nostra autoestima a poc a poc; aquestes agressions encara sovintegen més si formem part d'un col·lectiu discriminat, ja sigui per raó de gènere, d'origen, de condició social, física

o psicològica, per l'orientació sexual o per les creences religioses.

Per als joves fer front a aquestes agressions, quan se n'ha està forjant la identitat, és complicat, perquè un es defineix ell mateix en funció dels altres (jo em defineixo com una persona graciosa, quan la gent del meu voltant riu amb els meus comentaris). Per tant, en el procés de la forja de la identitat necessitem el marc social que reflecteix com ens veuen.

Les persones que pateixen els discursos de l'odi conclouen sobre ells mateixos que són persones de poca vàlua per a la societat. A més a més, allò que es rebutja és inherent a ells o a elles, per la qual cosa els genera una forta sensació d'indefensió, ira i injustícia, perquè no és res que hagin escollit ni que puguin canviar.

Es troben, doncs, en un carreró sense sortida; necessiten la societat per a definir-se ells mateixos, però la societat els envia missatges nocius. Com poden aprendre a filtrar de manera positiva els missatges del seu medi?

Des del centre educatiu podem dotar-los d'eines que els ajudin a defensar-se d'aquests missatges:

- **Ensenyar-los què són els discursos d'odi, com identificar-los i explicar-los per què es produeixen,** amb èmfasi en el fet que el problema es dona des del context sociocultural. L'objectiu és que entenguin que el problema no el tenen ells o elles com a individus, sinó que rau en la construcció de les creences i els prejudicis presents a la societat.

- **Propiciar una autoestima i un autoconcepte positius.** Quan una persona es valora ella mateixa és més fàcil que faci un procés d'autoreflexió i rebutgi els missatges que li consideri nocius.

- **Fomentar una adequada resolució de conflictes i assertivitat.** És important que construïm vies perquè les persones que han estat agredides puguin resoldre d'una manera digna i pacífica el dany que se'ls ha generat i es puguin defensar davant d'aquests discursos. Per això és important que ensenyem els i les nostres alumnes a contestar de manera assertiva davant d'aquests missatges i a resoldre els conflictes que hagin generat.

- **Fomentar l'autoreflexió i l'autocrítica.** Algunes persones que se senten insegures amb elles mateixes tendeixen a evitar reflexionar sobre les seves conductes i els seus pensaments per a evitar sentir-se malament, però a llarg termini el dubte es queda i fa mal, i no permet aprendre de l'experiència. Si no ens prenem un temps per a avaluar una crítica, mai no ens podrem superar nosaltres mateixos/es, perquè no podrem avaluar i entendre els nostres «punts febles»; de la mateixa manera, tampoc no serem capaços de rebutjar amb plena consciència una crítica inadequada.

La reflexió sobre un/una mateix i l'autocrítica permetran que, quan siguem víctimes d'un discurs d'odi, ens prenguem el temps necessari per a poder avaluar el missatge, identificar-lo com a nociu, rebutjar-lo i protegir-nos-en.

El desenvolupament de la identitat a l'adolescència. **Quin paper hi té Internet?**

L'ús de la tecnologia és una font de poder: permet un accés gairebé il·limitat a la informació i facilita la comunicació. Aquestes dues característiques cobren un sentit especial q parlem de les xarxes socials.

En la cerca d'identitat és necessari tenir un cercle d'amistats i de persones de referència amb qui comparar, identificar-se

i interactuar. I són precisament les xarxes socials les que hi tenen un paper, en aquest procés d'identificació.

Les xarxes socials permeten que les persones es comuniquin amb d'altres del seu entorn i de fora, i ampliar el cercle social dels joves, si dirigim la mirada 15 anys enrere. Això implica que actualment tinguin un marc de comparació molt més ampli; és a dir, **poden cercar models amb qui comparar-se, dels quals aprendre, als quals rebutjar, de manera que poden prendre una decisió amb moltes opcions.**

El millor regal

*«Crec que el millor regal
que puc rebre d'algú
és que em vegi,
que m'escolti,
que m'entengui,
i que em toqui.*

*El millor regal que puc donar
és veure, escoltar, entendre
i tocar l'altra persona.*

*Quan això s'ha fet
sento que s'ha fet contacte».*

Virginia Satir

Poder-se relacionar amb una gran varietat de persones dota l'adolescent de més opcions on triar actituds, idees, principis, i d'experimentar amb tot això. Si, experimentar-hi. Quan ens diuen que els joves experimenten, als adults ens salten algunes alarmes de perill, tot i que el fet de provar coses noves és necessari i desitjable per a la maduració. Si hi pensem, de quina altra manera sabríem què ens agrada i què no? És un mètode científic d'assaig-error. I en aquest camp, Internet i les xarxes socials ofereixen als i a les joves molts escenaris d'assaig, sobre tot de comportaments socials.

A través de l'observació, tant de continguts multimèdia com d'opinions expressades en format microblogging, i de la interacció amb iguals i no tan iguals, l'adolescent experimentarà, decidirà què o qui li agrada, i serà capaç de decidir que alguna cosa no li agrada.

El Pau té 14 anys, té un compte a Tuenti i una altra a Instagram, on té més de 70 seguidors/seguidores. Ha

conegut, a través d'un dels seus contactes, un grup de música que l'encanta. A Instagram ha vist com un amic d'un amic toca la bateria, que les fotos que puja a la xarxa queden molt bé i que tenen molts comentaris. No s'havia plantejat mai tocar un instrument, però porta una setmana fantasiejant de tant en tant que seria d'allò més tocar la guitarra o el baix elèctric.

Em l'exemple del Pablo podem veure com s'adquireixen interessos i gustos a través de l'experimentació i la varietat d'estímul. És possible que el Pablo descobreixi la gran passió de la seva vida o que s'adoni que allò que vol aconseguir és agradar a alguna noia o algun noi, o aconseguir likes, o totes tres coses alhora.

Per més que ens sembli banal, voler agradar formar part del nostre ADN: som molts susceptibles tant a les mostres de grat com a les de rebuig. Un like en qualsevol dels formats que existeixen (m'agrada, fav, retweet, etc.) té un efecte en els adults molt potent, fins i tot hi ha estudis de neuroimatge que demostren el gran efecte que tenen en el nostre cervell. Imaginem l'efecte que produeixen en el cervell en desenvolupament d'un o una adolescent.

Tots els reforçadors (estímul que ens porten a repetir allò que hem fet) de les xarxes socials són precisament això, socials. Per a ells qualsevol reforçador social té un pes molt gran, perquè representa que han trobat el camí per a agradar els altres. I això és una cosa fonamental per als i les nostres alumnes per dos motius:

Perquè coneixen allò que és considerat bo pels seus iguals. Si fem aquesta discriminació, consideraran dos criteris: el seu personal i el del grup. Quan aquests dos criteris entren en contradicció sorgeix l'oportunitat d'exercir el raonament: anteposarem l'elecció dels altres quan ens importi més la pertinença al grup, i donarem prioritat a la nostra quan considerem més necessari actuar d'acord amb les nostres idees. En aquest «exercici» l'adolescent anirà establint quan

és indicat adequar-se a l'entorn i quan fer prevaler la seva idea o pensar diferent.

Perquè implicarà una empenta per a la seva autoestima. Ser aprovat pels iguals representa que se'm consideri millor, més valuós o valuosa. En el procés de consolidar una personalitat estable i sana, és crític tenir una bona autoestima i, en això, el fenomen like és un gran punt a favor dels i les adolescents. Un altre aspecte rellevant de l'autoestima en l'adolescència és que actuarà com un factor de protecció, no solament per al correcte desenvolupament de la identitat, sinó per a no caure tan fàcilment en el parany dels discursos d'odi en cap dels dos sentits. Si un jove té una bona autoestima, serà més difícil que publiqui missatges d'odi i, si se sent afectat per aquests discursos, serà més fàcil que els ignori i els doni poc valor.

També a través dels comentaris positius, negatius i els likes l'adolescent es farà una idea de com el veuen els altres, tant físicament, a través del feedback de les fotos que publica, com psicològicament, pels comentaris que rep en el món offline i online. Aquesta informació que rep el nostre alumne o alumna l'ajudarà a construir allò que anomenem autoimatge. Construirà el concepte de «jo»: qui sóc jo?, com sóc?, tinc la capacitat de resoldre els meus problemes?, què faig millor? o.. què no m'agrada?

Tenen la capacitat de crear una idea pròpia de qui són, tal com hem vist uns paràgrafs més amunt, i també disposen de la informació de la seva família, dels professors i d'altres figures importants per a elaborar aquesta autoimatge.

Què podem fer des del centre educatiu per a fomentar el desenvolupament de la identitat?

- Fomentar la curiositat a través de les xarxes. Tenim la necessitat d'educar els nostres alumnes i les nostres alumnes perquè siguin capaços de cercar activament

allò que els interessa; això els aportarà una important perspectiva per a poder decidir com volen ser.

Validar les capacitats individuals i animar el desenvolupament d'aquestes capacitats a través d'Internet. Veure què té de bo cada alumne o alumna, reconèixer com és de positiva la diversitat i potenciar-ne aquesta part perquè adquireixin un bon autoconcepte i desenvolupin aquestes capacitats.

No etiquetar; donar un valor positiu a cada identitat sense generalitzar. Les generalitzacions representen un problema per a l'alumne o l'alumna perquè s'ometen característiques de la seva personalitat i s'hi afegixen algunes que no tenen, però també ens afecten a nosaltres com a educadors i ens fan caure en el parany de **l'efecte Pigmalión**.

Diferenciar i donar valor al Jo privat i al Jo públic. Educar en el sentit que no som tot allò que publiquem a les xarxes ni publiquem tot allò que som. No hi ha res de dolent que un alumne o una alumna conservi un dels seus interessos o de les seves característiques com a privats i que els comparteixi només amb els més íntims, com tampoc no és correcte penalitzar l'interès per donar-se a conèixer i titllar-ho d'exhibicionisme.

Fomentar la participació i el compromís social a través de les TIC

Involucrar-se en el procés de desenvolupament social implica integrar uns valors que ens mobilitzin cap a tenir cura d'allò que ens envolta, participar en els processos que suporten el nostre sistema, i fomentar el progrés social lluitant perquè tothom tingui els mateixos drets.

Perquè els joves s'involucrin en projectes socials, cal motivar-los i fomentar les ganes de participar-hi inculcant-hi valors i

propòsits que dirigeixin la seva acció. I, per una altra banda, mostrar-los com ho han de fer i donar-los eines que els permetin entendre la realitat que els envolta i les formes amb què hi poden participar.

Per a això, Internet ens ofereix una manera fàcil i útil de traslladar la consciència social a l'aula; ens ofereix una finestra des de la qual mirar el món en què vivim, una eina per a ensenyar a analitzar les coses que passen al nostre voltant, a raonar i a planificar estratègies per a fer-los front o per a ensenyar a gaudir de la cultura.

Les noves tecnologies han representat una revolució per a les accions col·lectives i els moviments socials. Amb Internet, les formes de participació social s'han multiplicat perquè és un mitjà de comunicació flexible i ràpid i permet una estructura organitzativa i de coordinació molt eficaç. Permet tenir a accés a informació sobre problemàtiques diverses que s'ajustin als valor i als ideals de cada persona, per la qual cosa cadascú pot ajudar a col·laborar amb els projectes que més l'interessin i el motivin.

Tot i que a través de les xarxes socials ens sol arribar informació sobre el nostre món de manera passiva, perquè en prenguem consciència i hi participem, primer hem de fer un treball de reflexió, d'ampliació de la informació i de planificació sobre com ajudar. És a dir, el paper de la persona és actiu; és la persona qui selecciona la informació i la fa servir. Per això és tan important fomentar les ganes d'aprendre i la curiositat, com també apoderar les persones perquè sentin que poden canviar les coses, que poden aportar alguna cosa a la societat.

Aspectes a tenir a compte per a fomentar la participació social a través de les xarxes.

Com a educadors, amb Internet se'ns presenta una gran oportunitat, ja que és un recurs que tenim tant a la llar com als

centres educatius, i podem educar en tots dos llocs. Tenint-hi això en compte, proposem una sèrie d'actituds a considerar si volem transmetre a l'alumnat la importància de la implicació en projectes socials.

- En primer lloc, si els volem animar perquè trobin un projecte a impulsar o en què col·laborar, hem de procurar que aquest projecte els sigui interessant. Anirem amb compte per a no introduir els nostres interessos particulars i així serà més senzill que s'hi impliquin. D'aquesta manera aconseguim que aquests primers passos siguin més similars a allò que es trobaran a la vida adulta; aconseguirem un entrenament «ecològic».

- **Adequar les formes de participar a la seva edat i a les seves capacitats dins d'Internet.** Tenint en compte l'etapa de desenvolupament en què es troba el nostre alumnat, haurem d'adequar els canals a través dels quals es realitzarà aquesta participació. Les xarxes més properes, com ara un blog escolar o les pàgines circumscrites a una població concreta, són més accessibles per a ells que les xarxes socials d'àmplia difusió, en què els usuaris i les usuàries es veuen menys implicats i, per tant, seran més refractaris a tornar cap feedback.

- **Organitzar o participar en projectes que tinguin conseqüències visibles a curt-mitjà termini.** En qualsevol projecte que comenci, sempre que estigui a les nostres mans, procurarem que els i les estudiants n'obtinguin una experiència de la qual puguin treure conclusions. Si el feedback que obtenen del projecte realitzat es proporciona quatre mesos després, l'aprenentatge realitzar hi deixarà una empremta menor.

- **Procurar allunyar el focus de la participació social pel que fa a obtenir-ne alguna cosa a canvi; hem de donar un valor propi al fet de col·laborar en el projecte.**

Malgrat que, quan encetem un projecte, l'objectiu que tenim en ment és aconseguir un bé determinat, no hem de perdre de vista que allò que realitzen els i les nostres estudiants és un exercici d'aprenentatge i que, per tant, el nostre objectiu és que hi desenvolupin l'interès, la responsabilitat i les habilitats necessàries per a dur a terme projectes de participació social. Disposar d'aquests constructes i d'aquestes habilitats, malauradament, no comporta sempre assolir els objectius proposats, però és la nostra obligació com a docents generar l'aprenentatge d'aquestes actituds. Per a això ens servirem de conseqüències positives alternatives, com ara comentaris positius a les xarxes com a resposta a la iniciativa.

Algunes propostes per a fomentar la participació social.

- **Ensenyar els moviments socials importants que s'han donat a través de les xarxes socials dins del seu context històric.** Els últims anys hi ha un nou model d'acció col·lectiva a través de les xarxes socials que ha permès la construcció de moviments i organitzacions amb fins d'intervenció i desenvolupament social. Un bon exemple en pot ser l'anomenada [Revolución de los Pingüinos en Chile](#), però n'hi ha molts més que s'han desenvolupat a Espanya.

Aquests moviments formen part de la nostra història i també de la manera que té la nostra societat per a organitzar-se amb el fi del progrés social. És important que els i les estudiants entenguin el paper que tenen aquests moviments en el desenvolupament de la nostra societat, per què s'hi generen i per a què, de manera que puguin triar lliurement en el futur en quins projectes és important participar.

- **Crear un projecte de participació social des de l'aula.** Una bona manera d'educar per a la vida en societat i

fomentar el compromís social és posar-lo en pràctica, perquè la mateixa experiència ensenyi els beneficis individuals i socials que hi ha en participar en grup.

Crear un projecte permet que tinguin l'oportunitat d'analitzar les problemàtiques del seu medi, valorar els pros i contres d'engegar un projecte en una àrea concreta, aprendre a planificar-lo, desenvolupar habilitats per a treballar en equip i resoldre conflictes i, sobretot, el més important, que visquin com és de gratificant veure com una cosa feta per ells pot ajudar a millorar el medi en què viuen.

- **Fomentar vies de participació** des de la classe, on tot l'alumnat pugui fer propostes concretes i dur-les a terme en cada grup amb el suport de les AMPA y/o del professorat

A través de les xarxes, l'Abdel descobreix que un grup de veïns del seu barri anirà diumenge a plantar arbres. Difon el missatge al xat i al blog de l'institut i, a més a més, el seu professor li cedeix un espai a classe per a informar els seus companys i li dona suport per a comunicar-ho a l'AMPA. Juntament amb un parell de pares i mares voluntaris, ell i cinc companys i companyes hi van diumenge, a ajudar; després en pengon fotos ben orgullosos al bloc del col·legi.

- **Posar exercicis de cerca d'informació, anàlisi i reflexió sobre diverses problemàtiques socials a través d'Internet o de les xarxes.**

La professora de ciències naturals, per a treballar i fomentar la consciència sobre la necessitat del bon ús de l'aigua, demana als seus i les seves alumnes que entrin a un pàgina de Facebook dels veïns i les veïnes dels pobles de l'entorn del pantà d'Entrepeñas perquè hi cerquin informació i facin una reflexió sobre els problemes que allà estan tenint amb l'aigua.

- **Desenvolupar espais de debat i reflexió** amb el nostre alumnat sobre situacions i problemes d'actualitat, i utilitzar les xarxes i Internet per a fomentar el raonament crític, tot cercant la participació social.

- **Fomentar que els alumnes difonguin missatges positius i de conscienciació social a través de les xarxes i d'Internet.**

En un treball de classe en què la professora els demanava una redacció sobre aspectes culturals del país que volguessin escollir, la Yanyra, una estudiant d'origen ucraïnès, fa una redacció molt bonica sobre les coses que troba a faltar d'Ucraïna. La professora l'anima perquè la pengi al blog del col·legi, ja que li sembla que pot ajudar que els altres alumnes entenguin com se sent la Yanyra i hi empatitzin.

A tall de resum

- Hem vist que, per als joves, el món de les xarxes socials pot representar molt més que no pot representar per a un adult, dins de la cerca de la seva identitat; afavoreixen que puguin explorar i experimentar en diversos ambients i conèixer punts de vista diferents.
- Les noves tecnologies i les xarxes socials ens ofereixen un món de possibilitats i d'eines per a ensenyar valors positius i fomentar la participació social. A més a més, ens ofereixen un escenari que facilita la integració d'habilitats socials i personals.
- L'alumnat necessita la guia tant de pares com de docents per a aprofitar al màxim els potencials que ofereixen les xarxes socials i per a gestionar els reptes que comporten.

- Algunes pistes:

- Ajudar el desenvolupament d'una bona autoestima.
- Aportar eines per al rebuig dels missatges violents.
- Sensibilitzar i responsabilitzar.
- Educar en valors.
- Esperonar la curiositat.
- Impulsar la participació social des de joves a través de les xarxes.

Bibliografia

- Antón, C. (2013): Material de apoyo para la prevención y detención del racismo, la xenofobia y otras formas de intolerancia en las aulas. Ministerio de empleo y seguridad social.
- Bécares, L. (2014): ¡Ciberprotégete! Taller de prevención de riesgos digitales y para la protección de l@s usuari@s de la web 2.0. Univeridad de Oviedo.
- Berger, K. (2006). Psicología del desarrollo. Infancia y adolescencia. Editorial médica panamericana.
- Berk, L. (1998): Desarrollo del niño y del adolescente. Prentice Hall.
- Bernal, A. (2012): Educar en la libertad y la responsabilidad. Una tarea compleja. Edetania Vol. 12. Universidad de la Rioja.

- CIDALIA. (2013): Cómo actuar ante casos de discriminación y delitos de odio e intolerancia. Guía práctica para profesionales. Instituto de la Mujer y para la igualdad de oportunidades.
- Departamento Municipal de Educación de Vitoria-Gasteiz: Educar a los menores en el uso sin riesgos de Internet. Guía para Madres y Padres. Ayuntamiento de Vitoria-Gasteiz.
- Díaz-Aguado, M. J., (1996): Programas de educación para la tolerancia y prevención de la violencia en los jóvenes. INJUVE.
- Entreculturas (2006): Muévete en red. Por una ciudadanía para la solidaridad global. Guía didáctica niños y niñas. http://www.redec.es/sites/default/files/guia_didactica_muevete_en_red_ninos_y_ninas_3.pdf
- Facione, P.A. (2007): Pensamiento crítico ¿Qué es y por qué es importante? <http://www.eduteka.org/pdf-dir/PensamientoCriticoFacione.php>
- Fisher, R; Ury, W. (1981): Getting to yes. Project of negotiation of Harvard. Boston: Houghton.
- Garaigordobil, M., Martínez, V. CYBERPROGRAM 2.0. Programa de intervención para prevenir y reducir el cyberbullying. Ediciones Pirámide
- Geddes, H. (2010): El apego en el aula. Relación entre las primeras experiencias infantiles, el bienestar emocional y el rendimiento escolar. Editorial GRAO.
- Generando Ciudadanía: Vive en prosocial. Actitudes para una vida solidaria. Guía orientativa para el profesorado de FPB, Ciclos formativos y Bachillerato. ONGD Solidaridad Don Bosco.
- Giant, N.: Ciberseguridad para la i-generación: Usos y riesgos de las redes sociales y sus aplicaciones. Narcea Ediciones.
- Graña, J.L., Muñoz, M., Redondo, N., García, J. (2008): Programa para la prevención de problemas psicológicos en la adolescencia. Universidad Complutense de Madrid.
- Kaku, M (2014). El futuro de nuestra mente: El reto científico para entender, mejorar, y fortalecer nuestra mente. Penguin Random House Grupo Editorial España.
- Kohlberg, L. (1992): Psicología del desarrollo moral. Bilbao: Desclée de Brouwer
- Labrador, F.: Guía para padres y educadores sobre el uso de Internet, móviles y videojuegos. Fundación Gaudium.
- Linares, J.E.: El aprendizaje cooperativo. www.um.es/eespecial/inclusion/docs/AprenCoop.pdf
- Luño, A. (2008). El recto uso de Internet. Ediciones Palabra.
- Ministerio de Educación y Ciencia. (1989): Diseño curricular base. Educación Infantil. Ministerio de Educación y Ciencia.
- Morales, J., Sabucedo, J., (2015): Psicología social. Editorial médica panamericana.
- Palomo, A. M. (1989): Laurence Kohlberg. Teoría y práctica del desarrollo moral en la escuela. Revista universitaria de formación del profesorado. Universidad de la Rioja.
- Pereira, R. (2011): Adolescentes en el siglo XXI. Entre impotencia, resiliencia y poder. Morata.

- Pérez, M. A., Magán, I. (2015): La ira. Grupo 5.
- Pérez-Delgado, E., García-Ros R. (1991): La psicología del desarrollo moral. Siglo XXI de España Editores.
- Prensky, M. (2001): Nativos digitales, inmigrantes digitales. <http://recursos.aprenderapensar.net/files/2009/04/nativos-digitales-parte1.pdf>
- Ros, M., Gouveia, V. (2001): Psicología social de los valores humanos. Desarrollos teóricos, metodológicos y aplicados. Biblioteca nueva.
- Ruiz, D., Cabello, R., Salguero, J. M., Palomera, R., Extremera, N., Fernández, P. Programa INTEMO. Guía para mejorar la inteligencia emocional de los adolescentes. Ediciones Pirámide.
- Saldaña, E. (1997): La dimensión moral de la educación. Estrategias para la formación del juicio y del comportamiento moral. Cuestiones pedagógicas: Revista de ciencias de la educación.
- Shirane, D. (2011): La convención sobre la eliminación de toda forma de discriminación racial (ICERD) y su comité (CERD): una guía para actores de la sociedad civil. Movimiento internacional contra todas las formas de discriminación y racismo (IMARD).
- Vaello, J. (2005): Las habilidades sociales en el aula. Santillana.
- Vargas, Z. R. (2004): Desarrollo moral, valores y ética; una investigación dentro del aula. Revista de Educación Vol. 28 (2).
- Wall, F. (2011): La edad de la empatía. Lecciones de la naturaleza para una sociedad más justa y solidaria. Metatemas TusQets editores.

Somos más

EN SOM MÉS, CONTRA EL DISCURS DE L'ODI I LA RADICALITZACIÓ

GUIA PER AL PROFESSORAT

Autors. Carlos Salas Merino. Inés Santos Martínez

